

ZAGONETKE REFERENCIJE

ALEKSANDRA ZORIĆ

Institut za filozofiju, Filozofski fakultet, Beograd, 2024.

SADRŽAJ

1	UVODNO RAZMATRANJE	5
2	MIL	15
3	FREGE	23
4	RASEL	41
5	LOGIČKI POZITIVIZAM	73
6	KVAJNOVA POZICIJA	103

UVODNO RAZMATRANJE

Filozofija jezika je ona grana filozofije koja ispituje prirodu, poreklo i različite upotrebe jezika. Ona je posvećena nekim od najdubljih pitanja filozofije: kakav je odnos jezika i sveta, kako se značenje jezičkih izraza konstituiše i prenosi i koji je ontološki status lingvističkih entiteta?

U ovoj knjizi ćemo pokušati da analiziramo korene savremene filozofije jezika tako što ćemo predstaviti gledišta nekih od najznačajnijih filozofa koji su se posvetili problemima ove oblasti. Govorićemo o idejama Mila (John Stuart Mill), Fregea (Gottlob Frege), Rasela (Bertrand Russell), Karnapa (Rudolf Carnap) i Kvajna (Willard Van Orman Quine). Svaki od ovih filozofa imao je značajan uticaj na današnje razumevanje pojmova značenja, referencije i jezičke analize. Svi oni zajedno pružili su čvrst okvir na koji možemo da se oslonimo u analizi tih velikih, teško rešivih problema.

Šta su to značenja? Kada znamo šta neki jezički izraz znači, a koje su to okolnosti u kojima nismo skloni da pripisujemo značenja? Da li uopšte moramo da govorimo o značenjima? Na ova i slična pitanja pokušali su da odgovore filozofi o kojima će biti reči u ovoj knjizi.

Kada je reč o jeziku uopšte, a posebno u vezi sa filozofskim problemima koji se u ovom kontekstu javljaju, osnovna

distinkcija na koju ćemo se stalno oslanjati biće ona između *intenzionalnosti* i *ekstenzionalnosti*. Da li ćemo u logici i teoriji značenja primat da damo objektima ili svojstvima? Ako se odlučimo za objekte i učinimo ih logički primarnim, naš će pristup biti ekstenzionalan. Sa druge strane, ako primat damo svojstvima, opredelili smo se za intenzionalizam.

Ekstenzionalisti smatraju da su pripisivanja predikata istinita ili lažna u zavisnosti od (postojećih) objekata koji čine njihovu ekstenziju. Takvi objekti poseduju svojstvo koje im se predikatom prepisuje. Nasuprot tome, intenzionalisti predlažu da započnemo sa svojstvima i njihovim mogućim kombinacijama, bilo da su ona instancirana ili ne, objekti su u ovom slučaju sekundarni.¹ Ovo razlikovanje ima za posledicu to da, kada imamo u vidu fragmente jezika, možemo da se pitamo šta neki izraz znači (koji je njegov *smisao*, *konotacija* ili *intenzija*), ili šta on označava (šta je njegova *referencija*, *denotacija* ili *ekstenzija*).

Grubo govoreći intenzionalnim bismo mogli da nazovemo sve one kontekste u kojima se krši bilo princip supstitucije, bilo neki od principa u vezi sa zaključivanjem na osnovu egzistencijalne generalizacije. Kada je reč o principu supstitucije, on u osnovi ima Lajbnicovo (Gottfried Wilhelm Leibniz) načelo po kome bi svi dokazi trebalo da se svode na jednostavnu zamenu sinonima *salva veritate* i čiji bi ishod trebalo da budu iskazi identiteta.² Prema *principu identiteta nerazlučivih*, ako su x i y nerazlučivi, tako da su sva svojstva x —a ujedno i svojstva y —a i obrnuto, onda je x identično sa y . Obrat ovog tvrđenja je *princip nerazlučivosti*

-
- 1 Opširnije vidi: Jacqueline D. *Logic and How it Gets That Way*, Taylor and Francis, London, 2014, p. 97.
 - 2 Leibniz G. W. *Die Philosophischen Schriften von G. W. Leibniz*, Band VII, „Scientia Generalis. Characteristica“, Gerhardt K. I., Ed., Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1980, 228.

identičnog - ako su x i y identični onda je svako svojstvo koje se može pripisati x —u ujedno takvo da se može pripisati y —u, i obrnuto. Premda sam Lajbnicov princip ne implicira i prihvatanje ekstenzionalizma u logici, na njemu počivaju supstitucije o kojima se u njoj govori. Tu se ogleđa zahtev da se *koreferencijani termini* (oni termini koji imaju istu referenciju) mogu supstituisati *salva veritate*. Od Kvajna pa nadalje, taj se zahtev najčešće naziva *principom supstitucije identičnog*.

Egzistencijalna generalizacija je logički princip koji sam po sebi, za razliku od principa supstitucije, ne mora nužno da podrazumeva ekstenzionalizam. Unutar standardne, ekstenzionalne logike egzistencijalni kvantifikator odnosi se na ekstenzionalne objekte: individue u slučaju logike prvog reda, kao i individue, funkcije, skupove i iskaze u slučaju logike drugog reda. Ovo nam dopušta da, ako nam je dato Fa , zaključimo da postoji x takvo da Fx , odnosno ako je Fa istinito, onda je $\exists xFx$ takođe istinito. Za razliku od ekstenzionalnih, intenzionalni konteksti su oni u kojima se javljaju *modalni pojmovi* (nužno, moguće), *iskazni stavovi* (misli da, veruje da, želi da), *vremenski izrazi* (uvek, sada, juče) kao i *deontički pojmovi* (treba, dozvoljeno je i sl.) i u kojima neće važiti bar jedan od pomenutih principa.

Drugi važan uvid, pored već pomenutog Lajbnicovog principa, koji je omogućio razvoj moderne logike je Bulovo (George Boole) gledište da termine treba poistovetiti sa njihovom ekstenzijom.³ Skup je proizvoljna kolekcija objekata, a termini označavaju svoju ekstenziju. U tom smislu je moderna logika ekstenzionalna, ona nam dopušta zamenu koekstenzivnih termina *salva veritate*, bez obzira na kontekst.

³ Boole G. *An Investigation of the Laws of Thought On Which Are Founded the Mathematical Theories of Logic and Probabilities*, Walton and Maberly, London, 1854.

To je dovelo do velikih promena u logici. Dotadašnja aristotelovska logika, nije bila ekstenzionalna, pa stoga ni formalna. Ova logika je počivala na *esencijalizmu*, zbog toga nije mogla da bude neosetljiva na kontekst. Drugim rečima, ona nije mogla da bude teorija formalnih dedukcija. Kod Aristotela, jedini legitimni termini su imena esencija (kao i roda i vrste pomoću kojih ih definišemo). U ovakvom okviru tri najvažnija pojma moderne logike nisu bila predmet razmatranja: komplement nekog skupa (skup stvari koje nisu Sokrat, na primer), prazan skup (skup svih jednogroga ili okruglih kvadrata), kao i univerzalni skup. Usled toga, logičari nisu mogli da formulišu najjednostavnije zakone moderne logike (univerzum o kojem govorimo odgovarao bi ekstenziji disjunkcije bilo kog termina i termina koji mu je komplementaran, prazan skup bi odgovarao ekstenziji konjunkcije bilo kog termina i termina koji mu je komplementaran itd.).⁴ Prva velika promena se ogleda u tome što su esencije zamenjene skupovima, a sudovi su postali iskazi. Umesto za definicijama suština, tragalo se za tautologijama. Kopula je zamenjena logičkim operatorima a teorija o silogizmima logikom prvog reda. Na kraju, logika nije više bila vezana za kontekst.

Tako je klasična logika pravi primer formalne i ekstenzionalne teorije na koju će se Kvajn pozivati, dajući poseban značaj jeziku klasične predikatske logike. Semantika tog jezika je zasnovana na dve vrste dodeljivanja objekata izrazima: promenljivima jezika pripisujemo individue kao njihove vrednosti, a nelogičke simbole interpretiramo pripisujući im odgovarajuće objekte u odnosu na domen o kojem govorimo (individualnim konstantama pripisujemo elemente našeg domena, predikatima pripisujemo odgova-

⁴ Opširnije vidi: Bar-Am N. „Extensionalism in Context”, *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 42, no. 4, 2012, pp. 543–560.

rajuće relacije na našem domenu itd.) Zajedno uzev, izraze našeg jezika povezujemo sa njihovim ekstenzijama. Primer ekstenzionalnog pristupa nalazi se u poslednjem odeljku ove knjige u kome ćemo govoriti o Kvajnu.

Kvajn je često za sebe tvrdio da je potvrđeni ekstenzionalista i da je ekstenzionalizam pozicija koju je zastupao i branio tokom čitave svoje karijere. U tom duhu on kaže „sumnjam da sam ikada u potpunosti razumeo bilo šta što nisam mogao da objasnim u ekstenzionalnom jeziku”.⁵ Ako Kvajna posmatramo iz ovakve, ekstenzionalističke perspektive, čini se da bismo lako mogli reći da je njegov *holizam* posledica ekstenzionalističke kritike karnapovskog pozitivizma (distinkcije analitičko–sintetičko i redukcionizma), a ujedno i gledište da su svi neekstenzionalni konteksti nerazumljivi.⁶ Odbacivanje iskaznih funkcija, svojstava, značenja i modalne logike prvog reda se jednako može posmatrati kao posledica ekstenzionalizma. Čak bismo i njegov *naturalizam* mogli da posmatramo kao naličje ekstenzionalizma, jer ekstenzionalista prihvata konvencionalizam i odbacuje svaki pokušaj da se ponudi spoljašnje opravdanje naučnih teorija.⁷ U osnovi ekstenzionalizma leži potreba da stvorimo u potpunosti ekstenzionalnu teoriju, onu u kojoj je svaki izraz zamenljiv koekstenzivnim izrazom. To je potreba da jezike naših teorija učinimo formalnim. U formalnim jezicima nema mesta intuicijama, idejama i svemu onome što se ponekad dovodi u vezu sa jezičkim izrazima - onim što Kvajn naziva *mitom o muzeju*.

5 Quine W. V. „Confessions of a Confirmed Extensionalist” in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, Føllesdal D. and Quine D., eds., Harvard University Press, Harvard, 2008, p. 217.

6 Vidi: Zorić A. „O razlici između Dijemove i Kvajnovе holističke teze”, *Filozofija i društvo*, Vol. 25, br. 1, 2014, str. 193–207.

7 Opširnije vidi: Zorić, A. „Izazovi Kvajnovom naturalizmu”, *Theoria*, Vol. 56, br. 3, 2013, str. 79–91.

Da bismo bismo mogli da razumemo ovakvu poziciju, moraćemo da razmotrimo autore koji mu prethode i čiji su intenzionalni projekti doživeli neku vrstu neuspeha.

Razmatranje ćemo započeti sa Milom, budući da će većina teorija o kojima ćemo govoriti u nastavku biti direktan pokušaj odgovora na probleme Milove teorije. Možemo reći da je Milova teorija imena, konotacije i denotacije, početna tačka u bavljenju filozofijom jezika. Denotacija je po Milu objekat na koji se imenom upućuje, na koji referiramo, dok je konotacija svojstvo ili opis koji se podrazumevaju pod nekim imenom. Ovo bi trebalo da nam razjasni na koji način jezik reprezentuje realnost i kakva je uloga imena u iskazima.

Osnovna teškoća ove teorije počiva na Milovom uverenju da vlastita imena imaju samo denotaciju, da referiraju na određene entitete i da im ne pripisuju nikakva svojstva. Time ostaje neobjašnjen kognitivni značaj imena. Naime, različita imena istog objekta mogu imati različitu konotaciju a time i različit kognitivni značaj. Ovo sugeriše da imena poseduju nešto više od denotacije, o čemu svedoče teorije o kojima ćemo govoriti o nastavku.

Upravo će to pokušati da reši Frege uvođenjem distinkcije između smisla (*Sinn*) i referencije (*Bedeutung*). Razumevanje termina uključuje ne samo da znamo njegovog referenta, objekat na koji se referira, već i smisao, način predstavljanja objekta. Ova distinkcija nam objašnjava ono što Mil nije uspeo: kako različiti izrazi mogu referirati na isti objekat a da nemaju isto značenje.

Osim toga, Fregeov doprinos se ogleda i u razlikovanju pojmova i objekata. Pojmovi su funkcije koje pripisuju istosne vrednosti objektima i imaju važnu ulogu u strukturi logičkih iskaza. Ova distinkcija sprečava kategorijalne greške u logičkoj analizi i daje nam jasan okvir za razumevanje logičke forme tvrđenja.

Kada je reč o apstraktnim entitetima, nalik na brojeve i iskaze, Frege je smatrao da oni postoje objektivno, nezavisno od ljudskog mišljenja, što predstavlja temelj moderne logike i matematike.

Na kraju, Frege uvodi pojam indirektno referencije da bi otklonio teškoće koje se javljaju u indirektnom govoru. U rečenicama u indirektnom govoru, referencija termina u zavisnoj rečenici je uobičajen smisao, čime se čuva istinosna vrednost. Ovo nam omogućava da shvatimo način na koji se može govoriti o značenju u različitim lingvističkim kontekstima.

Raselova teorija određenih opisa, izložena u čuvenom radu „O denotaciji“, jedan je od značajnijih doprinosa filozofiji jezika. Rasel smatra da određene opise, nalik na „sadašnji kralj Francuske“, ne treba posmatrati kao da referiraju na entitete, već kao kvantifikovane izraze koji se mogu logički analizirati. Rasel na ovaj način rešava brojne filozofske zagonetke, kao što je pitanje nepostojećih entiteta i negativnih egzistencijalnih tvrđenja. Njegova logička analiza jezika omogućava nam jasno korišćenje izraza i oslobađa nas ontološkog obavezivanja na nepostojeće objekte.

Značajna je i Raselova kritika Fregea i Majnonga (Alexius Meinong). On dovodi u pitanje Fregeov pojam smisla kao apstraktnog entiteta kao i Majnongovu teoriju objekata, koja dopušta postojanje nepostojećih entiteta. Unutar ovakvog empirističkog pristupa, logička analiza ima primat nad metafizičkim obavezama.

Na kraju, Raselovo tumačenje iskaznih funkcija (predikati su funkcije koji pripisuju istinosne vrednosti argumentima) doprinelo je dubljem razumevanju logičke forme i prirode značenja.

Nakon Rasela, važan korak u razvoju teorije značenja načinili su logički pozitivisti. Sam pokret je bio inspirisan

Vitgenštajnovim (Ludwig Wittgenstein) *Logičko-filozofskim traktatom*, idejom da se logičke i empirijske metode primene na filozofske probleme. Vitgenštajn je smatrao da su tvrđenja smisljena ukoliko prikazuju moguće stanje stvari, čime je jezik utemeljen u onoj meri u kojoj korespondira stvarnosti.

Ove ideje je preuzeo i dalje razvio Rudolf Karnap, kao vodeća figura pozitivizma, pre svega u knjizi *Značenje i nužnost*. Karnap je pokušao da formalizuje semantiku prirodnog jezika u strogom logičkom okviru. Za tu svrhu uvodi pojam opisa stanja i povezuje logičku nužnost i analitičnost, kako bi oživeo intenzionalne entitete nalik na značenja i iskaze, bez oslanjanja na Fregeovu apstraktnu ontologiju. Karnapov rad predstavlja značajan napor da se potreba za teorijom značenja pomiri sa empirističkim opredeljenjem logičkih pozitivista.

Kvajnova kritika logičkog pozitivizma, pre svega Karnapovih gledišta, predstavlja značajan otklon od tradicije u filozofiji jezika. U svom čuvenom radu „Dve dogme empirizma“, Kvajn odbacuje distinkciju analitičko-sintetičko i ističe da je znanje mreža međusobno povezanih verovanja unutar koje ne važi epistemička podela na istine zasnovane na značenju i one zasnovane na činjenicama.

Ovaj skepticizam se proširuje na modalnu logiku i iskažne stavove, koji uključuju sumnjive ontološke obaveze i referencijanu neprozirnost. Kvajn predlaže holistički pristup značenju i referenciji, unutar kog se razmatraju empirijski i pragmatički aspekti jezičke upotrebe.

Ispitivanje ovih teorija pružiće nam obuhvatnije razumevanje korena savremene filozofije jezika. Od Milovih distinkcija do Kvajnovih revolucionarnih kritika, svaki od ovih filozofa je doprineo jezičkoj analizi i teoriji značenja. Ispitivanjem njihovih teorija i problema kojima su se bavili, ova

knjiga će pokušati da rasvetli složenu i dinamičnu prirodu jezika.

U poglavljima koja slede upustićemo se u detaljniju analizu doprinosa pomenutih filozofa i prikazati razvoj ključnih pojmova filozofije jezika. Na tom putu, nastojaćemo da pružimo obuhvatnije razumevanje temelja moderne filozofije jezika, uvida koji i danas oblikuju način na koji pristupamo jeziku i njegovoj ulozi mišljenju i komunikaciji.

MIL

Da bismo razumeli gledišta o kojima smo govorili u prethodnom odeljku biće nam od koristi da analiziramo istorijske izvore problema koji su pomogli da se ta gledišta oblikuju. Istraživanje ćemo započeti analizom ideja Džona Stjuarta Mila. To ne znači da Mil nije imao prethodnika, niti da su njihove ideje bile nezanimljive za filozofske probleme kojima ćemo se baviti. Reč je o tome da je Mil svoje stanovište izlagao sistematski, posvećujući dovoljno pažnje elementarnim pitanjima – toliko da nam njegov rad može poslužiti kao dobro polazište za razmatranje osnovnih ideja logike i filozofije jezika.

Milova teorija značenja jedno je od velikih dostignuća devetnaestovekovne filozofije. Srž njegovog gledišta bismo načelno mogli da opišemo tako što bismo rekli da za Mila, značenje imena (ne uključujući vlastita kao što ćemo videti u nastavku) počiva u njegovoj *konotaciji*, u atributima ili svojstvima koje to ime sa sobom povlači, pre nego u njegovoj *denotaciji*, stvari na koju to ime referira. Imenima se služimo da bismo referirali na stvari, ali bi značenje imena trebalo da razumemo kao skup svojstava koja su povezana sa stvarima na koje imena referiraju.¹

¹ Vidi: Kneale W. & Kneale M. *The Development of Logic*, Oxford University Press, Oxford, 1962, p. 373.

Da bismo gledište iz prethodnog pasusa bolje razumeli, treba da kažemo nekoliko reči o Milovom projektu, onako kako ga je izložio u knjizi *Sistem logike* prvi put objavljenoj 1843. godine.² Zasnivanje nauke o ljudskoj prirodi, koja bi po Milovom mišljenju trebalo da obuhvata psihologiju, sociologiju i ekonomiju, nosi sa sobom zahtev da prethodno formulišemo ispravne metode mišljenja kojima bismo se u zasnivanju te nauke služili. Sam početak svog istraživanja Mil će posvetiti analizi jezika – taj njegov izbor nije nimalo slučajan. Da bismo uopšte mogli da govorimo o tome kako bi trebalo da rukovodimo sopstvenim mišljenjem, moramo se prethodno posvetiti pitanju kako se zaista služimo jezikom i na kojim osnovama pojam jezičkog značenja počiva. U analizi mehanizama na kojima je naš jezik zasnovan posebnu pažnju moramo posvetiti imenima. Kao što može da se nasluti iz onoga što smo već rekli, Mil razume imena u jednom sasvim širokom smislu. Sve reči, po njegovom mišljenju, bilo imena, bilo delovi imena. To odslikava i njegova podela na *kategorematske* (reči ili fraze koje imaju značenje nezavisno od konteksta u kojem se javljaju) i *sin-kategorematske* reči (one koje svoje značenje dobijaju tek u kontekstu, onda kada ih pridružimo nekim drugim rečima ili frazama). Imena su, po Milovom mišljenju, osnovne jedinice logičkog rečnika. Da bismo razumeli kako naš jezik funkcioniše i kako bi trebalo da rasuđujemo, moramo prethodno da razumemo mehanizme različitih vrsta imena koja se u našem jeziku mogu javiti.

U opštem slučaju bi trebalo da razlikujemo dve vrste imena. Prvo, imamo *konkretna* imena koja referiraju na stvari koje postoje u fizičkom svetu. Primeri takvih imena

² Mill J. S. *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive – Being a Connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

bili bi „Abelar“ ili „Eloizin suprug“ to su imena koja referiraju na konkretne individue ili objekte. Osim njih, postoje još i *apstraktna* imena koja referiraju na svojstva ili attribute stvari. Primera radi, imena kao što su „belina“ ili „tvrdoća“ ne referiraju na stvari ili objekte, već na svojstva ili karakteristike koje ti objekti poseduju.

Kada je reč o konkretnim imenima, treba da razlikujemo *opšta* ili *zajednička* od *individualnih* imena. Opšta imena referiraju na neku klasu stvari. Primer takvog imena bio bi „čovек“ - dok individualna, ili *vlastita* imena imaju za referenciju neku pojedinačnu stvar, recimo „Abelar“. Značenje vlastitih imena je u potpunosti referencijalno, a referencija vlastitog imena je ono što se njime imenuje.³ Sa druge strane, apstraktna imena su uvek opšta. Ona referiraju na svojstva ili attribute koji mogu da budu zajednički većem broju stvari.

Suštinska razlika koju Mil pravi u vezi sa prirodom jezika ogleda se u jasnom razlikovanju između *konotativnih* i *nekonotativnih* imena. Konotativna imena denotiraju subjekte i pripisujući im attribute ili svojstva. Recimo, ime „čovек“ konotira racionalnost, telesnost itd. Nekonotativna ili denotativna imena prosto denotiraju subjekte a da im ne pripisuju nikakva svojstva, kao što to čini ime „Abelar“.

Sva opšta konkretna imena su po Milovom mišljenju konotativna. To znači da je njihovo značenje povezano sa svojstvima koja konotiraju. Vlastita su imena, naprotiv, nekonotativna i pre svega nam služe da izdvojimo objekte ne dajući nam informacije o svojstvima koja oni mogu imati.⁴ Tako Mil kaže:

³ Donner W. & Fumerton R. *Mill*, Blackwell, London, 2009, p. 187.

⁴ Schwartz S. „Mill on Names“ in: *Mill's A System of Logic - Critical Appraisals*, Routledge, New York, 2014, p. 46.

Jedina imena objekata koja ništa ne konotiraju jesu vlastita imena; i ta imena, strogo govoreći, nemaju značenje. [...] Ako kao razbojnik iz *Hiljadu i jedne noći* označimo izvesnu kuću kredom, da bismo kasnije mogli da je prepoznamo, taj znak ima svrhu, ali ne poseduje značenje u pravom smislu te reči. Kreda ne govori ništa o toj kući, ona ne znači: *Ovo je kuća takve i takve osobe*, ili *Ovo je kuća u kojoj je plen*. Cilj označavanja je prosto razlikovanje. Ako kažem sebi, *Sve ove kuće su toliko nalik jedna drugoj da, ako ih ne budem posmatrao, neću više moći da razlikujem ovu u koju upravo gledam od drugih*; moram, dakle, da pokušam da izgled ove kuće načinim drukčijim od ostalih, tako da od sada, kada vidim taj znak – a ne nekakvo svojstvo same kuće – mogu da prepoznam da je reč o kući koju upravo posmatram. Morgijana je kredom označila sve ostale kuće na sličan način i tako osujetila ovu zamisao. Kako? Prosto tako što je načinila da razlika u pojavi između ove i drugih kuća nestane. Kreda je i dalje bila tu, ali ona više nije mogla da služi kao znak raspoznavanja.⁵

Pokušajmo sada da, sasvim sažeto, formulišemo Milova gledišta u pogledu imena:

- Konotacija povezuje imena sa svojstvima: „čovek“ denotira sve stvari koje su ljudi, ali konotira svojstvo ljudskosti.
- Konotacija, tamo gde je ima, određuje denotaciju.
- Vlastita imena nemaju konotaciju.

⁵ Mill J. S. *A System of Logic*, p. 37.

- Moguće je da imena imaju konotaciju, ali da nemaju denotaciju.
- Sva opšta imena su konotativna.
- Značenje imena je njegova konotacija, što nije slučaj sa vlastitim.

Kao što je rečeno, ova teorija je inspirisala autore o kojima će biti reči u nastavku i svi oni su pokušali da reše bar neke, ako ne i sve, teškoće koje su u izvornoj Milovoj teoriji prisutne. Tri ključna problema kojima su filozofi jezika posvetili posebnu pažnju jesu sledeći:

1. *Problem praznih imena*: Poznato je da često koristimo imena kojima ništa ne imenujemo. Služeći se Milovom terminologijom rekli bismo da ona nemaju denotaciju. Imaju li takva imena konotaciju? Ako smo skloni da tvrdimo da ona ipak imaju denotaciju, kakav je status entiteta koje njima označavamo? Da li je, primera radi, rečenica „Šerlok Holms je bio izvrstan detektiv“ istinita ili lažna ako je analiziramo u svetlu Milove teorije? Možemo li da kažemo da je ta rečenica uopšte smisljena?
2. *Problem iskaza identiteta*: Ako se uloga imena iscrpljuje u denotaciji, kako objasniti razliku u informativnoj vrednosti između iskaza identiteta oblika „ $a = a$ “ i „ $a = b$ “? Recimo, „Everest je Everest“ i „Everest je Gaurisankar“ sasvim sigurno nemaju isti informacioni sadržaj, pošto je prva od ovih rečenica neinformativna. Kako bismo tu razliku objasnili ako imena koja se u tim rečenicama javljaju denotiraju jedan te isti objekat? Može li onda značenje tih rečenica da bude isto?

3. *Problem neprozirnosti*: Mogu li rečenice „Džon veruje da je Bob Dilan veliki kantautor“ i „Džon ne veruje da je Robert Cimerman veliki kantautor“ obe da budu istinite? Čini se da je to moguće ako Džon ne zna da „Bob Dilan“ i „Rob Cimerman“ denotiraju jednu te istu osobu. Ali, ako se značenje ovih imena iscrpljuje u njihovoj denotaciji, Mil takav odgovor ne bi mogao da prihvati.

Kada je reč o prvom problemu, on se ne tiče samo imena fiktivnih entiteta već i imena onih entiteta koji su postojali, ali više ne postoje. Rasel je nasuprot Milu smatrao da ideje i slike koje povezujemo sa vlastitim imenima, kao što je „Platon“ na primer, čine konotaciju - značenje u punom smislu te reči. Tako će kod Rasela ovakva imena imati konotaciju ali ne i denotaciju, što je potpuno suprotno Milovom gledištu, a to će biti osobina svih vlastitih imena. Druga mogućnost bi bila da dopustimo sferu apstraktnih entiteta u kojoj bi svoje mesto našli ne samo Šerlok Holms i Pegaz, već i Platon, Mone ili Mil.

Drugom zagonetkom, onom koja se tiče iskaza identiteta, posebno se bavio Frege, koji, kao i Rasel, prihvata *deskriptivističku teoriju imena* nasuprot Milovoj, denotacionoj.

Kada je reč o trećem problemu – neprozirnim kontekstima i iskaznim stavovima – nakon Fregea i Rasela, njime se posebno bavio i Kvajn. Iako je Kvajnova pozicija u velikoj meri neobična, jer on odbija da govori o značenjima u tradicionalnom smislu smatrajući da se o njima ništa suvislo ne može ni reći, ipak se bavio problemima koji su pre svega karakteristični za filozofiju jezika. Videćemo da je Kvajnova motivacija da se ovim problemima posveti sasvim drugačija od onoga što je po pravilu inspirisalo filozofe jezika. Međutim, rešenja koja je za te probleme ponu-

dio mogu da posluže i autorima koji bez ustezanja govore o značenjima.

Autori o kojima ćemo govoriti u nastavku kritikovaće i napustiti Milovo stanovište, smatrajući Milov model suviše uprošćenim i neadekvatnim da se izbori sa navedenim problemima. Uprkos tome, on će naći će istaknutog pobornika kasnije, u radu Sola Kripkea (Saul Kripke).

FREGE

Jedan od najvažnijih autora kada je reč o modernoj logici, kao i pitanjima kojima ćemo se u ovoj knjizi baviti je svakako Frege. Ono što je za našu temu posebno važno jeste njegov *logicizam*, kao i čuveno razlikovanje između *smisla* i *referencije*. Logicizam u grubim crtama možemo da odredimo kao gledište po kome se matematika (Frege pre svega ima na umu aritmetiku i analizu) može svesti na logiku. Za taj posao je bio neophodan precizan, formalan logički sistem, što je rezultiralo razvojem moderne logike prvog i višeg reda. Frege polazi od toga da je za logicistički projekat neophodno razumeti logičku strukturu principa matematike i logike. Ovi principi su izraženi rečenicama, a razumevanje logičke strukture rečenica, njihove logičke forme, zahteva razumevanje delova od kojih su sačinjene. Na kraju, da bismo razumeli logičku strukturu rečenica i njihovih delova moramo ispitati i način na koji one učestvuju u različitim dedukcijama.¹

Biće nam od koristi da istaknemo nekoliko važnih uvida kojima se Frege rukovodio. Na prvom mestu, smisao razumemo ispitivanjem jezika i to pre svega analizom velikog

¹ Burge T. *Truth, Thought, Reason: Essays on Frege*, Oxford University Press, Oxford, 2005, p. 13.

broja deduktivnih odnosa koji među rečenicama mogu da važe. Ovakva analiza logičke strukture u svetlu njenog doprinosa određivanju uslova pod kojima je rečenica istinita, Fregea dovodi do razlikovanja *iskaznog sadržaja* (koji će biti nosilac istinosne vrednost rečenice) i *snage* (stava ili govornog čina koji se tim sadržajem koristi). U tom pogledu postoji razlika između logičkog veznika negacije i negiranja u običnom govoru, kao i sadržaja mišljenja i suda (*Urteil*) o tom sadržaju.²

S druge strane, Frege je možda prvi autor koji je jasno istakao zahtev da se logika oštro razdvoji od psihologije, što bi onda trebalo da važi i za semantiku. Ako posmatramo bilo koju rečenicu običnog jezika, na primer „Mačke jedu miševе“, jasno je da njena istinosna vrednost zavisi od činjenice da mačke jedu miševе. Međutim, ona isto tako zavisi i od značenja upotrebljenih reči. Imena imenuju objekte, a indikativne rečenice bi trebalo da razumemo tako da referiraju na istinosne vrednosti. Ako istina ne zavisi od toga šta je „u glavama“ govornih lica, onda bi to isto trebalo da važi i za značenja.

Fregeovo gledište počiva na dve značajne pretpostavke. Prva je da je značenje složenog izraza sačinjeno od značenja njegovih delova. Ovaj *princip kompozicionalnosti* nam govori šta nešto čini značenjem; na sličan način na koji, služeći se *principom ekstenzionalnosti*, određujemo šta je to skup. Druga pretpostavka tiče se jezičkih mehanizama ma kog pojedinačnog izraza. Uloga izraza se može svesti na njegovu funkciju unutar sintaksičke kombinacije koju razmatramo. Naime, značenje predikata možemo razumeti kao način na koji se uz pomoć imena grade rečenice, ali predikati mogu imati i drugačije uloge. Oni se, primera radi,

2 *Ibid*, p. 17.

mogu spajati sa priloškim odredbama čime nastaju složeni predikati.³

Uobičajena ekstenzionalna semantika zasnovana je na sledećim principima:

- termini referiraju na objekte koje imenuju,
- rečenice referiraju na istinosne vrednosti,
- svi ostali izrazi imenuju funkcije koje su konstruisane pomoću individua i istinosnih vrednosti.⁴

Ako prihvatimo da je značenje imena imenovani objekat, onda dve rečenice imaju isto značenje ako i samo ako imaju istu istinosnu vrednost.⁵ Predikati referiraju na pojmove koje ne objašnjavamo kao mentalne fenomene, već ulogom koju imaju u jeziku. Ovakvo značenje koje se zasniva na semantičkoj ulozi postaje funkcija u matematičkom smislu te reči. Ako je značenje imena objekat koji je njima imenovan, a značenje rečenice njena istinosna vrednost, onda je značenje predikata funkcija kojom se pripisuju istinosne vrednosti individuama. Izraze oblika „x je crveno“ trebalo bi dopuniti argumentom (imenom objekta) kako bismo dobili potpun izraz.

Da bismo shvatili Fregeova gledišta, kao i ona njima bliska o kojima smo govorili ranije, koristiće nam da ukratko izložimo osnove njegove filozofske pozicije zajedno sa pojmovima koji čine njen skelet. To će nam pomoći da bolje razumemo kako Fregeovu kritiku Milovih gledišta o kojima

3 Peregrin J. „Extensional vs. Intensional Logic“ in: *Philosophy of Logic*, Jacqueline D., Gabbay, D., Thagard, P. and Woods, J., eds., North Holland, Amsterdam, 2007, p. 916.

4 Ibid, p. 920.

5 Ibid, p. 915.

je bilo reči, tako i njegov značaj za filozofske probleme koji se tiču logike i jezika o kojima će biti reči u nastavku.

U svojoj analizi rečenica Frege je načinio veliki otklon u odnosu na tradiciju. Antičku ideju - da bi strukturu rečenica trebalo razumeti u svetlu odnosa subjekta i predikata, zamenio je sasvim modernom analizom koja počiva na razlikovanju termina koji se odnose na pojmove i onih koji se odnose na objekte. Da bi ovu razliku ilustrova, Frege se poslužio rečenicom „Dva je prost broj“:

Ova dva dela iskaza su . . . suštinski različita; važno je razumeti da je ta razlika veoma duboka i da se ne sme zamagljivati. Prvi činilac, „dva“, jeste vlastito ime određenog broja; ono označava objekat, celinu koja ne zahteva nikakvo dalje upotpunjenje. Sa druge strane, predikativni činilac „je prost broj“ zahteva upotpunjenje i on ne označava nikakav objekat. Prvi činilac nazivam još i zasićenim a drugi nezasićenim. Jasno je da ovoj razlici između znakova odgovara analogna razlika u oblasti značenja: vlastitom imenu odgovara objekat; predikativnom delu odgovara ono što nazivam pojmom. Ovo nije zamišljeno kao definicija; razlaganje na zasićeni i nezasićeni deo moramo razumeti kao fenomen koji je logički primitivan i koji moramo prosto prihvatiti - on se ne može svesti na nešto jednostavnije.⁶

Dve kategorije o kojima Frege govori su uzajamno isključive. Isto tako, postoje pojmovi kojima je za upotpunjenje potrebno više od jednog objekta. Takav je, primera radi, po-

⁶ Frege G. „On the Foundations of Geometry: First Series“, in: *Collected Papers on Mathematics, Logic and Philosophy*, McGuinness, B., ed., Blackwell, Oxford, 1984. p. 281.

jam „lepši od“. Pojmove ove vrste najčešće nazivamo *relacijama*. Ali, šta su to pojmovi na koje se nezasićeni izrazi našeg jezika odnose?

Po Fregeovom mišljenju, pojmovi su funkcije koje objektima pripisuju jednu od dve istinosne vrednosti, istinu ili laž. Ovo razlikovanje mu je otvorilo put za formulisanje mnogih ideja koje su od velikog značaja za današnju logiku i filozofiju jezika. Jedna od njih je svakako njegovo tumačenje pojma kvantifikatora *i*, zajedno sa njim, formulacija logičkih sistema logike prvog i višeg reda kojima se služimo i danas. Ako bi trebalo da se kaže šta po Fregeovom mišljenju predstavlja osnovnu logičku relaciju, onda bi to sasvim sigurno bila relacija *potpadanja* objekta pod određeni pojam, kao što smo videli u ranijem citatu. Zadatak logike bi, između ostalog, trebalo da bude preciziranje uslova pod kojima možemo da generišemo nizove iskaza tako da njihova istinitost bude očuvana; drugim rečima, predstavljanje jednog potpunog sistema korektnih pravila koja će nam omogućiti da formalizujemo sve one dedukcije koje zatičemo u matematici, kao i na drugim mestima. Kako smo već napomenuli, rezultat Fregeove analize je da pojam istine, kao i korektnost pravila koja počiva na njemu, treba da razumemo tako da su u krajnjoj instanci svodivi na kontekst pojmova koji se primenjuju na objekte.

Sa druge strane, čini se da neke vrste rečenica izražavaju relacije između samih pojmova. Ako kažemo „Nešto je crveno“, jasno je da u ovoj rečenici nema singularnih termina. Kako bi onda trebalo da razumemo takve rečenice?

Posmatrajmo sada iskaz „Postoji kvadratni koren iz 4“. Jasno je da ovde ne govorimo o konkretnom kvadratnom korenu iz 4 već da se zanimamo za pojam. I na ovom mestu je očuvana

njegova predikativna priroda. Naravno, umesto toga neko bi mogao da kaže „Postoji nešto što je kvadratni koren iz 4“, ili „Lažno je da šta god a bilo, a nije kvadratni koren iz 4“. Naravno, u ovom slučaju ne možemo da podelimo iskaz na takav način da jedan deo bude nezasićeni pojam a drugi objekat. Ako uporedimo iskaz „Postoji nešto što je prost broj“ sa iskazom „Postoji nešto što je kvadratni koren iz 4“, možemo da prepoznamo zajednički činilac: „postoji nešto što“ ...Ovde se nešto tvrdi o pojmu.⁷

Pojam *postoji nešto što*, egzistencijalni kvantifikator, je pojam drugog reda koji pripisujemo pojmovima prvog reda - u navedenom primeru odgovarajući pojam prvog reda bio bi *je kvadratni koren iz 4*. Kako Frege kaže, pojmovi prvog reda stoje u odnosu na pojmove drugog reda slično onome kako objekti stoje u odnosu na pojmove prvog reda. Dakle, ako se vratimo rečenici „Nešto je crveno“, možemo da vidimo da je njome izražena određena relacija između pojma drugog reda *nešto* (egzistencijalni kvantifikator) i pojma prvog reda *je crveno*. Međutim, i ovu rečenicu bismo, zajedno sa Fregeom, mogli da analiziramo u svetlu razlike između pojmova i objekata, tj. „Nešto je crveno“ bismo mogli da shvatimo kao tvrđenje da „*x* je crveno“ nije lažno za svaki objekat *x*.

Videli smo da su, po Fregeovom mišljenju, pojmovi funkcije koje objektima pripisuju istinosne vrednosti. Jedno drugačije gledište bi pojmove moglo da poistoveti sa skupovima koji predstavljaju njihovu ekstenziju - ako je ruža crvena, onda ona pripada skupu svih crvenih stvari. Naravno, u svetlu Raselovog i sličnih paradoksa morali bismo

⁷ Ibid, p. 282.

da vodimo računa o tome koji su sve dopustivi načini generisanja ekstenzija naših pojmova. Jedna od prednosti ovakvog stanovišta bi bila i ta što bismo relaciju potpadanja pod pojam mogli da zamenimo bolje ispitanom relacijom pripadnosti skupu. Međutim, Frege ovakvo gledište odbacuje. Skupovi su objekti, ali pojmovi to nisu. Razlika koju on pravi između potpunih objekata i nepotpunih pojmova bila bi narušena ako bismo pojmove naprosto izjednačili sa skupovima koji predstavljaju njihove ekstenzije. Skupovi su u izvesnom smislu sekundarni; oni su objekti koji su izvedeni oslanjajući se na pojmovnu primenu.

Vratimo se na trenutak predikativnim izrazima. Ako uporedimo izraze „je jednakostranični trougao“ i „je jednakougli trougao“, šta možemo o njima da zaključimo? Oba izraza su nepotpuna i oni se, po Fregeovom mišljenju, odnose ili referiraju na pojmove. Ako pojmove razumemo kao funkcije koje objektima pripisuju istinosne vrednosti, onda će se funkcije koje ovim izrazima odgovaraju podudarati: svi i samo oni objekti koji su jednakostranični trouglovi jesu jednakougli trouglovi. Funkcija koja svim jednakostraničnim trouglovima, i ničemu drugom, pripisuje istinosnu vrednost istina, u potpunosti se podudara sa funkcijom koja svim jednakouglim trouglovima, i ničemu drugom, pripisuje istu istinosnu vrednost. Ako želimo da objasnimo razliku u značenju između ovih izraza, onda bi ta razlika trebalo da počiva ne na njihovoj referenciji, onome na šta se oni odnose, nego na nečem drugom. Ta se razlika zasniva na načinu na koji su nam odgovarajući pojmovi predstavljeni - oni imaju istu ekstenziju, ali se razlikuju po tome kako tu ekstenziju zahvatamo. Tehnički termin koji Frege za tu svrhu uvodi jeste *smisao*.

Pojam smisla se kod Fregea može naći sasvim rano, ako ne u potpuno razvijenom obliku koji je toliko uticao na dva-

desetovekovnu filozofiju, onda u začecima. Ovo traganje za istorijom pojma smisla može da nam pomogne da vidimo kako je Fregeovo tumačenje tog pojma napredovalo, da bi 1892. godine dostiglo svoj zreli oblik u radu „O smislu i referenciji”.⁸ Tako već 1879. godine u Fregeovom *Pojmovnom pismu*,⁹ radu koji ima veliki značaj za istoriju moderne logike, mogu da se pronađu obrisi pojma smisla kada je reč o singularnim terminima. Na tom mestu nam Frege kaže da bi iskazi identiteta, o kojima smo već govorili kada smo spominjali probleme Milove denotacione teorije imena, trebalo da se protumače tako da se odnose na imena, a ne na „sadržaje”. Recimo, iskaz oblika „ $a = b$ ” nam govori da „znaci” „ a ” i „ b ” imaju isti sadržaj. Pod „sadržajem” Frege ovde misli na stvar koju služeći se tim znacima izdvojamo. Međutim, on takođe smatra da bi trebalo da vodimo računa i da ne pretpostavljamo da se iskazi identiteta tiču samo jezičkih izraza. Kada bi to bilo tako i kada bi se oni tičali isključivo jezičkih izraza, nije jasno da bi nam za svaki „sadržaj” ponaosob trebalo više od jednog takvog izraza. Ali, sadržaj može da se odredi na više različitih načina i ovo obilje sredstava kojima možemo da izdvojimo jednu te istu stvar igra presudnu ulogu u matematici i jeziku uopšte.

Prvo eksplicitno razlikovanje pojmova smisla (*Sinn*) i referencije (*Bedeutung*) može da se nađe u kratkom Fregeovom radu „Funkcija i pojam” iz 1891. godine.¹⁰ To je bio prvi od tri rada koje je objavio u kratkom vremenskom intervalu i koji izlažu osnove njegovog razumevanja logike i

8 Frege G. „On Sinn and Bedeutung” in: *The Frege Reader*, Beaney, M., ed., Blackwell, Oxford, 1997, pp. 151–171.

9 Frege G. *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*, Louis Nebert, Halle, 1879.

10 Frege G. „Function and Concept”, in: *The Frege Reader*, Beaney, M., ed., Blackwell, Oxford, 1997, pp. 130–148.

filozofije jezika. Drugi od njih je možda i najznačajniji kraći Fregeov rad, „O smislu i referenciji” iz 1892. godine, gde on jasno izlaže sasvim razvijeno stanovište u vezi sa pojmovima smisla i referencije.¹¹ Kao što je to bio slučaj u *Pojmovnom pismu*, i ovde se ta razlika pre svega primenjuje na singularne termine. Pojam smisla ima veliku važnost za Fregeovu epistemologiju. Iskaz identiteta koji je istinit poseduje „saznajni značaj” i omogućuje rast našeg znanja. Ako posvetimo pažnju primerima iskaza identiteta koje on u svojim radovima navodi, možemo da primetimo da se značaj tog pojma ne iscrpljuje u empirijskim naukama - on je od presudne važnosti i za naše razumevanje matematike i jezika kojim se ona služi. Da bismo ovo ilustrovali, posmatrajmo sledeći pasus iz „O smislu i referenciji”:

Neka su a , b i c prave koje povezuju temena trougla sa središtima njima naspramnih stranica. Tačka preseka a i b jednaka je tački preseka b i c . Dakle, imamo različite oznake za jednu te istu tačku i ta imena („tačka preseka a i b ” i „tačka preseka b i c ”) isto tako ukazuju na način predstavljanja, pa tvrđenje sadrži pravo znanje.¹²

Izraz „način predstavljanja” kojim se Frege ovde služi jeste jedan od njegovih sinonima za „smisao”. On nam dalje kaže:

Sada, sasvim je prirodno zamisliti da je sa znakom (imenom, kombinacijom reči, pisanim tragom) pored onoga što taj znak označava, što

¹¹ Treći je rad „O pojmu i predmetu”, objavljen iste te 1892. godine. Vidi: Frege G. „On Concept and Object”, in: *The Frege Reader*, Beaney, M., ed., Blackwell, Oxford, 1997, pp. 181–193.

¹² Frege G. „On Sinn and Bedeutung”, p. 152.

bismo mogli da nazovemo referencijom znaka, takođe povezano i ono što ja nazivam smislom znaka u kojem je sadržan način predstavljanja. U skladu sa tim, u našem primeru, referencija izraza „tačka preseka a i b“ i „tačka preseka b i c“ je ista, ali to ne važi i za njihov smisao. Referencija od „Večernjača“ jednaka je referenciji od „Zornjača“, ali se njihov smisao razlikuje.¹³

Razlikovanje između smisla i referencije ne javlja se samo u kontekstu singularnih i pojmovnih termina (ovo poslednje bilo je predmet spora u filozofiji posle Fregea, posebno u vezi sa pitanjem da li je smisao pojmovnih termina i sam zasićen ili nezasićen; drugim rečima, da li je njihov smisao funkcija koja smislu termina za objekte pripisuje misli),¹⁴ već i u kontekstu čitavih rečenica. Kako Frege ističe, smisao deklarativne rečenice jeste misao (*Gedanke*) koju ta rečenica izražava. Smisao rečenice je njen sadržaj, ono „o čemu“ je ta rečenica i šta ona znači. Sa druge strane, referencija rečenice je naprosto njena istinosna vrednost - istina ili laž.

Proširenje distinkcije između smisla i referencije tako da ona obuhvata i rečenice sasvim je prirodno kada imamo u vidu Fregeovu analizu neupravnog govora i iskaznih stavova. Tako bi, primera radi, referencija rečenice koja se nalazi unutar opsega intenzionalne „da-fraze“ („misli da“, „veruje da“, „želi da“ i sl.) bila ono što bismo inače smatrali smislom te rečenice. Unutar rečenice

Pavle je mislio da Kosta iz osmog-tri jeste predsednik odeljenja

¹³ Ibid, p. 152.

¹⁴ Vidi: Dummett M. *The interpretation of Frege's philosophy*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1981, pp. 249–253.

izraz „Kosta iz osmog-tri jeste predsednik odeljenja“ ima ulogu singularnog termina čija je referencija misao koju ta rečenica inače izražava - baš ona misao koju smo gore pripisali Pavlu.

Takođe, gledišće po kojem je referencija rečenice koja ne učestvuje u intenzionalnim kontekstima njena istinosna vrednost postaje jasnije kada uzmemo u obzir Fregeovo razumevanje logičkih veznika kao istinosnih funkcija.

Pogledajmo sada kako Fregeovo razlikovanje između smisla i referencije može da nam pomogne da rešimo drugu od zagonetki koju smo spominjali kada smo govorili o Milovoj teoriji imena. Ta se zagonetka ticala iskaza identiteta. Tamo smo videli da se iskazi identiteta često razlikuju u pogledu svog sazajnog sadržaja. Frege započinje rad „O smislu i referenciji“ rečima:

Jednakost porađa teška pitanja na koja nije ni malo jednostavno odgovoriti. Da li je tu reč o relaciji? Relaciji između objekata ili između imena ili znakova za objekte? U *Pojmovnom pismu* sam pretpostavio da je ovo drugo slučaj. Razlozi za koje se čini da ovome idu u prilog su: $a = a$ i $a = b$ su tvrđenja koja očigledno imaju različitu sazajnu vrednost; $a = a$ važi *a priori* i, po Kantovom mišljenju, trebalo bi da ga proglasimo analitičkim, dok tvrđenja oblika $a = b$ često sadrže veoma vredna proširenja našeg znanja i ne mogu se uvek utvrditi *a priori*. Otkriće da izlazeće sunce nije svakoga jutro novo, nego uvek jedno te isto, bilo je jedno od najplodnijih astronomskih otkrića. Čak i danas, ponovno identifi-

kovanje neke male planete ili komete nije nešto što može naprosto da se podrazumeva.¹⁵

Ako uzmemo iskaz „Luis Karol = Luis Kerol“, teško da bismo mogli reći da je on, iako istinit, naročito uzbudljiv. Sa druge strane, iskaz „Luis Kerol = Čarls Dodžson“ ima nezamenarljiv značaj za istoriju književnosti i logike. Međutim, kako bismo mogli da tu razliku na najbolji način objasnimo?

... ne možemo a da ne primetimo da se misao koju izražava „ $5 = 2 + 3$ “ razlikuje od one koju izražava rečenica „ $5 = 5$ “, iako se ta razlika sastoji isključivo u činjenici da u drugoj rečenici „ 5 “, što označava isti broj kao i „ $2 + 3$ “, stoji umesto „ $2 + 3$ “. Vidimo da ova dva znaka nisu ekvivalentna sa stanovišta misli koja je izražena, iako oni označavaju jedan te isti broj. Dakle, kažem da znaci „ 5 “ i „ $2 + 3$ “ zaista označavaju istu stvar, ali oni ne izražavaju isti smisao. Isto tako, „Kopernik“ i „tvorac heliocentričnog shvatanja planetarnog sistema“ označavaju istu osobu, ali imaju različit smisao; jer, rečenice „Kopernik je Kopernik“ i „Kopernik je tvorac heliocentričnog shvatanja planetarnog sistema“ ne izražavaju istu misao.¹⁶

Smisao izraza jeste ono na čemu počiva razlika u saznajnoj vrednosti. U slučaju rečenica, kako smo to već videli, smisao jeste misao koja je tim rečenicama izražena. Smisao imena sadrži način predstavljanja na osnovu kojeg

¹⁵ Frege G. „On Sinn and Bedeutung“, p. 151.

¹⁶ Frege G. „Logic in Mathematics“ in: *Gottlob Frege - Posthumous Writings*, Hermes H., Kambartel F. and Kaulbach F., eds., Blackwell, Oxford, 1979, p. 225.

stičemo razumevanje nosioca tog imena. Dakle, smisao kao sadržalac načina predstavljanja jeste ono na čemu počiva saznajna razlika između „ $a = a$ ” i „ $a = b$ ”.

Biće nam od koristi da kažemo još nekoliko reči o smislu kao načinu predstavljanja da bismo Fregeovo rešenje zagonetke identiteta bolje razumeli. Poslužićemo se primerom koji daje u svom pismu Žordanu iz 1914. godine.¹⁷ Zamislimo dvojicu istraživača koji u različitim prilikama otkrivaju neku planinu. Jedan od njih prišao je planini sa severa i nazvao ju je „Afla”; drugi ju je otkrio s juga i dao joj ime „Ateb”. Kasnije, kada je utvrđeno da su ti istraživači zapravo otkrili istu planinu, rečenica „Afla je Ateb” sadrži vredno geografsko saznanje. Kada bi stvari stajale tako da imena poseduju samo referenciju, ali ne i smisao - to ne bi bilo moguće. Saznajni značaj iskaza „Afla je Ateb” ne može se objasniti isključivim pozivanjem na referenciju imena koja se u njemu javljaju.

Objekat može biti određen na različite načine, i svako od tih određenja može da da povod za posebno ime, ta različita imena imaju različiti smisao; jer, nije očigledno da se tu radi o jednom objektu koji je određen na različite načine. Ovo srećemo u astronomiji kada je reč o planetoidima i kometama.¹⁸

Onda kada nije očigledno da dva imena označavaju isti objekat javlja se i razlika u smislu. Da se poslužimo Fregeovom slikom, razlika u načinu predstavljanja objekta donekle nalikuje različitim putevima do istog odredišta. Reči „Večernjača” i „Zornjača” označavaju planetu Veneru na različite načine. Zato je sasvim moguće da neko misli da

¹⁷ Frege G. „Letter to Jourdain, Jan. 1914” in: *The Frege Reader*, pp. 320–321.

¹⁸ Ibid, p. 321.

„Zornjača“ referira na Veneru, ali da ne zna da i „Večernjača“ referira na istu planetu. Razlika u saznajnoj vrednosti ovde odgovara razlici u pogledu smisla koji je, po Fregeovom mišljenju, apstraktni objekat. U pismu Žordanu koje smo naveli gore, on dalje piše:

Kada bi smisao imena bio nešto subjektivno, onda bi smisao rečenice u kojoj se ime javlja, pa tako i misao, takođe bio nešto subjektivno, i misao koju jedan čovek povezuje sa tom rečenicom razlikovala bi se od misli koju sa njom povezuje neko drugi; zajednička sfera misli, zajednička nauka, ne bi bila moguća. Bilo bi nemoguće da nešto što neko kaže protivreči nečemu što kaže neko drugi, jer oni ne bi izražavali istu misao, već bi svako izražavao svoju.¹⁹

Zato, smatra Frege, smisao ne može da bude nešto što je subjektivno. Smisao ne može da bude predmet psihologije. On pravi sasvim strogu razliku između smisla i *ideje*. Ideja je nešto što je subjektivno, privatno. Smisao je, nasuprot tome, nešto objektivno i nezavisno od našeg duha. Da se poslužimo njegovom sada čuvenom metaforom: neko posmatra mesec pomoću teleskopa; sam mesec nalikuje referenciji, to je predmet našeg posmatranja koji je posredovan stvarnom slikom koju projektuje na sočivu u unutrašnjosti teleskopa, kao i slikom na zenici posmatrača. Slika koja je projektovana na sočivu teleskopa je nalik smislu - ona je objektivna utoliko što njome može da se služi više različitih posmatrača. Slika na zenici posmatrača je, nasuprot tome, subjektivna. Ona je nalik ideji ili iskustvu.²⁰

¹⁹ Ibid, p. 321.

²⁰ Vidi: Frege G. „On Sinn and Bedeutung“, p. 155.

Smisao neke reči nalazi se između subjektivne ideje u svesti onoga ko tu reč razume i stvarnog predmeta na koji ta reč referira. Smisao neke reči može da zahvati više govornih lica, ali ne možemo reći da smisao postoji u nekoj konkretnoj prostorno-vremenskoj tački - premda je apstraktan, on je objektivn i nezavisan od naše svesti.

Kao što možemo da vidimo, Frege se strogo protivi psihologizmu. Moramo da razlikujemo sadržaj misli i mentalne entitete, stanja ili procese pomoću kojih taj sadržaj zahvatamo. Ideje su subjektivne, psihološke i ne možemo ih deliti sa drugima. Sa druge strane, smisao je nešto objektivno, njegova je priroda logička i možemo ga deliti sa drugim govornim licima.

U tom pogledu bismo Fregea mogli nazvati *platonistom*. On smatra da postoji nešto što možemo nazvati značenjem nekog izraza i da svako ko taj izraz razume zna da je to njegovo značenje. Smisao jezičkih izraza, kao i misli izražene rečenicama, su javni objekti dostupni svima. Postoji, na primer, jedna misao - da je kvadrat nad hipotenuzom pravougloug trougla jednak zbiru kvadrata nad katetama - u koju veruje svako ko veruje u Pitagorinu teoremu. To je ono što se čuva u prevodu, ono u šta veruju ili tvrde pojedinci koji iskreno prihvataju, ili potvrđuju rečenicu sinonimnu sa rečenicom kojom je ta teorema izražena.

Misli su apstraktni objekti i samo u odnosu na njih se može shvatiti upotreba jezika. Fregeov platonizam ne tiče se samo pojmova misli i smisla, koji su, kako i sam kaže, neophodni za razumevanje mehanizama na kojima počiva jezik. On je još više ukorenjen u njegovim gledištima o prirodi matematičkih objekata, kao što su brojevi ili funkcije, kao i prirodi samih pojmova. Za njega, reč je o apstraktnim objektima koji su nezavisni od naše svesti i koji postoje u njima svojestvenoj sferi koju mi, kao saznajni subjekti, ne

stvaramo nego naprosto otkrivamo ili saznajemo. Kao takav, Fregeov platonizam je oštro suprotstavljen gledištima koja matematičke objekte tumače kao mentalne konstrukcije ili nešto što je na sličan način zavisno od ljudskog duha. Frege je verovao da je platonizam koji je zastupao od suštinskog značaja za razjašnjenje objektivnosti i nužnosti matematičkog znanja i njegove nezavisnosti od pojedinačnih subjektivnih iskustava.

Kada je reč o druge dve zagonetke koje smo spomenuli na početku, Fregeovo razlikovanje između smisla i referencije izraza će nam ponovo biti od pomoći da bismo ih analizirali. Ako posmatramo imena nepostojećih entiteta, kao, na primer, u rečenici „Pegaz je krilati konj“, možemo, zajedno sa Fregeom, da zaključimo da ime „Pegaz“ nema referenciju - ne postoji objekat na koji se to ime odnosi. Ako se značenje nekog imena iscrpljuje u njegovoj referenciji, kako to smatra Mil, i ako imena imaju ulogu „etiketa“ koje pripisujemo objektima koje imenujemo, onda nailazimo na probleme. Pošto je, prema Milu, jedini semantički doprinos imena „Pegaz“ u rečenici „Pegaz je krilati konj“ njegova referencija, a Pegaz ne postoji, ime „Pegaz“ nema značenje, kao ni čitava rečenica „Pegaz je krilati konj“.

Kako smo imali priliku da vidimo, značenje uopšte, kao i značenje imena je, po Fregeovom mišljenju složenije od toga. Ne možemo ga svesti na puku referenciju imena već moramo da uzmemo u obzir i njegov smisao, način na koji nam je objekat koji smo imenovali predstavljen. Rečenica „Pegaz je krilati konj“ nije besmislena, ona izražava misao. To je zato što, iako ne poseduje referenciju, ime „Pegaz“ i dalje poseduje smisao pa se njegova semantička uloga u rečenici koju smo naveli ne gubi. Smisao tog imena jedna je od komponenti misli pomenute rečenice.

Međutim, referencija te rečenice takođe je izgrađena od komponenti od kojih bi jedna trebalo da bude referencija imena „Pegaz”. Pošto ovo ime nema referenciju, ni čitava rečenica neće imati istinosnu vrednost, ona je niti istinita niti lažna. Ako je to slučaj, kako bismo mogli da razumemo rečenicu „Pegaz ne postoji”? Rekli bismo da je ta rečenica istinita, ali kako je to moguće ako ime „Pegaz”, pa tako i čitava rečenica u kojoj se ono javlja ne referiraju? Fregeov odgovor bi, sasvim grubo, bio sledeći: kada se služimo tom rečenicom, mi ne govorimo o nekom konkretnom konju već o jednom opšte-prihvaćenom smislu imena „Pegaz” - tom rečenicom tvrdimo da ovaj smisao ne poseduje odgovarajuću referenciju. Ovaj i slične primere Frege je smatrao anomalijama prirodnog jezika, iako nema sumnje da je lingvistički mehanizam koji je ponudio kao objašnjenje smatrao tačnim. U jednom sasvim preciznom, veštačkom jeziku osnovni bi zahtev bio da svako vlastito ime zaista ima referenciju.

Fregeovo razmatranje treće zagonetke je dosta kompleksnije i njega smo se ukratko dotakli kada smo govorili o analizi „da-fraza”. Uzmimo jedan sasvim jednostavan primer.

Petar veruje da je Merlin Monro bila odlična i
potcenjena glumica

Ako u ovom kontekstu primenimo pravilo supstitucije, možda bismo mogli da očekujemo da kada supstituišemo ime „Norma Džin” umesto imena „Merilin Monro”, referencija rečenice, tj. njena istinosna vrednost, neće da se promeni. Prosto zato što su izrazi „Merilin Monro” i „Norma Džin” koreferencijalni. Međutim, kontekst iskaznih stavova stvara nam teškoće onda kada, na ovako jednostavan način, želimo da primenimo pravila koja su u osnovi ekstenzio-

nalna. Rečenica „Petar veruje da je Norma Džin bila odlična i potcenjena glumica” ne mora biti istinita, čak i kada je rečenica koju smo prethodno naveli takva. To je, naravno, zato što Petar možda ne zna da su Norma Džin i Merlin Monro jedna te ista osoba. Ovakvi konteksti se zovu *referencijalno neprozirni*, i oni nam ne dopuštaju supstituciju *salva veritate*. Kako smo već videli ranije, Fregeovo rešenje ove zagonetke počiva na razlikovanju uobičajenog i neuobičajenog smisla i referencije. U kontekstu verovanja, ime nema svoju uobičajenu referenciju. U takvim kontekstima, referencija imena postaje njegov smisao. U navedenom primeru, ime „Merilin Monro” referira na svoj smisao, a taj se smisao razlikuje od smisla imena „Norma Džin” pa je i njihova međusobna zamena uz očuvanje istinosne vrednosti u ovom kontekstu, nemoguća.

Ovi konteksti su intenzionalni. U njima imamo slučaj neupravne referencije koja je uobičajen smisao nekog imena. Tako, na primer, u neupravnom govoru reči nemaju svoju uobičajenu referenciju nego se odnose na ono što je njihov uobičajeni smisao - kao što smo već imali prilike da vidimo. Frege je ponudio analizu raznih tipova rečenica iz svakodnevnog govora na koje je njegova teorija neprimenljiva i kod svih njih je problem ili neprozirnost ili pak činjenica da tim rečenicama nisu izražene potpune misli, pa i supstitucija o kojoj smo govorili postaje nemoguća. Konteksti ove vrste zovu se još i *konteksti indirektne referencije* zato što u je njima referencija uobičajeni smisao jezičkih izraza. Pored već pomenutih principa, u takvim kontekstima ne važi ni princip kompozicionalnosti.

RASEL

Gotovo da ne postoji problem koji se tiče odnosa između logike i jezika a da mu se Rasel nije posvetio. Njegov cilj bio je da pokaže da jednom strogom, preciznom analizom jezičkih izraza možemo da postignemo stepen nedvosmislenosti koji im nije nimalo svojstven. Takođe, logička analiza koja u slučaju prirodnog jezika daje tako značajne rezultate, ima svoje mesto i u matematici. I tu, smatra Rasel, moderna logika može da pokaže plodotvornost svojih sredstava. Ovakav logicistički pristup naveo je Rasela da u saradnji sa Vajthedom napiše *Principia Mathematica*; ambiciozno, sintetičko delo koje je imalo za cilj da čitavu matematiku, ili makar njen značajan deo, zasnuje na logičkom sistemu koji u osnovi ima mali broj primitivnih iskaza.

Kao i Frege, Rasel je prirodne jezike smatrao zavodljivim, nedovoljno preciznim i verovao je da samo logika, služeći se sebi svojstvenim formalizmom, može da razveje nejasnoće prisutne u svakodnevnoj i naučnoj upotrebi jezika. Isto kao i Frege, on je, makar na početku svog filozofskog rada, smatrao da je razumljivost imanentna jeziku i da je logika ta koja može da nam pomogne da dostignemo jednoznačnost tamo gde bi površna analiza otkrila samo polisemiju. Rasel ne dovodi u pitanje način na koji ova implicitna razumljivost nastaje. Ona je jezička činjenica, datost;

nas pre svega treba da zanima šta na osnovu te razumljivosti možemo da zaključimo. Ono što razlikuje Rasela od Fregea jeste logička konstrukcija jezika kojim se služi. Filozofska pozicija koja stoji u osnovi njegovih gledišta je empiristička. Takođe, Frege nije posvetio mnogo pažnje sistematizaciji filozofije matematike i jezika na osnovu jednog objedinjujućeg tumačenja znanja i strukture stvarnosti. Raselov projekat nudi nam upravo to.

Čitajući prvi *Dodatak* Raselovih *Principa matematike* objavljenih 1903. možemo da vidimo da je on bio potpuno svestan nekih poteškoća Fregeove filozofske pozicije.¹ Primera radi, Fregeovo razlikovanje vlastitih imena i predikata, kojem odgovara razlika na nivou objekata i pojmova, je gramatička činjenica, iako je on na drugim mestima poriče; do te mere da kriterijumi za uspostavljanje ove razlike mogu često da budu isključivo gramatički. Pojmovi nikada ne mogu da budu objekti, tj. stvarni subjekti rečenica. To bi bila logička greška. Nepredikativna upotreba nekog izraza čini ga pojmovnim, jer nije uvek moguće znati na šta se tačno taj izraz odnosi. Sa druge strane, izgleda kao da postoje objekti koji jesu pojmovi. Mi referiramo na pojmove i time ih činimo objektima. Stvarni objekat, onaj koji ima ulogu gramatičkog subjekta unutar rečenice je drugde.

Rasel je pojednostavio Fregeovu poziciju. Utemeljenje za to on nalazi u empirističkom zahtevu da jezik treba da ima svoje uporište u stvarnosti. Posledice logičke analize jezika, ako je ta analiza korektna, mogu da budu sasvim široke i da, kao i kod Fregea, ne ostaju unutar domena teorije značenja. Pošto svaka teorija o jeziku ima neku filozofsku pozadinu, ontologiju na kojoj počiva, nužno je, po Raselovom mišljenju, da ne dozvolimo da budemo zavedeni izra-

¹ Russell B. *The Principles of Mathematics*, George, Allan & Unwin, London, 1972.

zima oblika „S je P”, koji su često bili proglašavani kanonskim oblikom svakog iskaza. Kada to činimo, kaže Rasel u *Kritičkom izlaganju Lajbnicove filozofije* iz 1900. godine,² osuđeni smo na određeni oblik *monizma*:

Gledište da se subjekt i predikat mogu pronaći u svakom iskazu je vrlo staro i poštovano učenje; to gledište nije izgubilo svoj uticaj u filozofiji jer se logika g. Bredlija gotovo u celini sastoji od tvrđenja da svaki iskaz pripisuje neki predikat Stvarnosti, kao jedinom krajnjem subjektu.³

Slično gledište Rasel pronalazi i kod Lajbnica:

U pogledu verovanja da iskazi, u krajnjoj analizi, moraju imati subjekt i predikat Lajbnic se ne razlikuje od svojih prethodnika niti od svojih sledbenika. Za svaku filozofiju koja se oslanja na supstanciju ili Apsolut analiza može pokazati da počiva na ovom verovanju.⁴

Argument kojim Rasel želi da pokaže da kanonizacija iskaza oblika subjekt-predikat ima monizam za svoju posledicu je zanimljiv i ukazuje na jedan od aspekata odnosa jezika i stvarnosti. Taj argument počiva na ideji nerazlučivosti. Rasel smatra da je najbolji argument koji je Lajbnic ponudio za svoj princip identiteta nerazlučivih onaj koji se zasniva na učenju o subjektu i predikatu, kao i gledištu o objektu kao supstanciji. Taj princip bi u ovom kontekstu trebalo da razumemo na sledeći način: ako postoje dva numerički različita objekta, takva da se po Lajbnicovim rečima

² Russell B. *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*, Routledge, New York, 1992.

³ *Ibid*, pp. 13–14.

⁴ *Ibid*, p. 18.

razlikuju *solo numero*, onda postoji monadičko svojstvo koje samo jedan od tih objekata poseduje. Ako prihvatimo to da ništa ne može da se kaže o supstanciji osim da joj se pripišu izvesni predikati, čini se da je jasno da biti različita supstan- cija znači posedovati različite predikate. Pretpostavimo da se, kaže Rasel:

... A razlikuje od B, u smislu da je tu reč o razli- čitim supstancijama; ali da bi bilo na taj način različito znači da mora da stoji u izvesnoj rela- ciji sa B. Ova relacija mora imati odgovarajući predikat od A. Međutim, pošto se B ne razli- kuje od sebe samog, B ne može posedovati taj predikat. Dakle, A i B se razlikuju u pogledu predikata, što je suprotno našoj pretpostavci.⁵

Međutim, identitet nerazlučivih nije jedina posledica dve pretpostavke o kojima smo ranije govorili. Nešto kasnije, Rasel kaže:

Numerička različitost supstancija je logički pri- marna u odnosu na njihovu različitost u pogledu predikata: nije reč o tome da se one mogu raz- likovati u pogledu predikata, osim ako se pre- thodno ne razlikuju numerički. Ali samo tvrđenje numeričke različitosti otvoreno je za sve one pri- govore koje Lajbnic može da formuliše protiv nerazlučivosti. Sve dok im se ne pripišu predi- kati, dve supstancije ostaju nerazlučive; ali one ne mogu posedovati predikate koji će ih učiniti razlučivim, ako prethodno nije utvrđena njihova numerička različitost.⁶

⁵ *Ibid*, p. 68.

⁶ *Ibid*, pp. 68–69.

Da bi mogle biti nosioci različitih predikata, supstancije se prethodno moraju numerički razlikovati. Međutim, identitet nerazlučivih zahteva od nas da među supstancijama razlučujemo isključivo na osnovu predikata koji su im pripisani. Dakle, po Raselovom mišljenju, kanonizacija iskaza oblika subjekt-predikat ima za posledicu *da uopšte ne mogu postojati dve supstancije*.

Dakle, precizna logička analiza može da nam pomogne da ne budemo zavedeni onim što površinska struktura jezika sugerije. Videli smo da pretpostavke koje na takvoj površinskoj strukturi počivaju često imaju za posledicu metafizička gledišta koja bismo inače vrlo nevoljno prihvatili. Tako u radu „Logički atomizam” iz 1924. godine Rasel kaže:

Uticao jezika je, po mom mišljenju, bio dubok i gotovo neprepoznat Logika subjekta i predikata, zajedno sa metafizikom supstancije i atributa, jedan je primer toga. Nije jasno da bi ijedna mogla da bude otkrivena od strane bića koja se ne služe indo-evropskim jezicima U tom pogledu nas jezik zavodi svojim rečnikom i sintaksom. Moramo da budemo na oprezu . . . ako želimo da izbegnemo da nas logika kojom se služimo odvede putem lažne metafizike.⁷

Vratimo se sada Raselovoj analizi Fregeovih gledišta. Spomenuli smo da je već dosta rano, u knjizi *Principi matematike* iz 1903. godine, uočio brojne nedostatke Fregeove pozicije; on će i svoje kasnije argumente često formulirati u odnosu na njih. Da bi bila uspešna, jedna teorija logike i teorija jezika treba da na zadovoljavajući način reši neke od osnov-

⁷ Russell B. „Logical Atomism” in: *Logic and Knowledge, Essays 1901-1950*, Marsh, R., ed., Capricorn Books, New York, 1971, pp. 330-331.

nih problema koji joj stoje u osnovi. Većinu tih problema je, kao vrlo važne, izdvojio već i Frege. Međutim, pošto nemamo posla sa empirijskim naukama, nisu nam dostupna eksperimentalna sredstva kojima bismo mogli da merimo uspešnost naših teorija. Ono što imamo na raspolaganju je, kaže Rasel u svom čuvenom radu „O denotaciji” iz 1905. godine, arsenal pažljivo odabranih zagonetki koje se tiču našeg predmeta:

Jedna logička teorija se može staviti na proveru u pogledu njene sposobnosti da izađe na kraj sa zagonetkama, i sasvim je razuman plan da, kada razmišljamo o logici, naš duh opskrbimo sa što je moguće više zagonetki, jer one služe gotovo istoj svrsi kao ekperimenti u fizičkim naukama. Zato ću navesti tri zagonetke koje bi teorija u vezi sa denotacijom trebalo da reši; kasnije ću pokazati da ih moja teorija rešava.⁸

Jedna od zagonetki koje Rasel navodi u vezi je sa problemom nerazlučivosti o kojem smo govorili ranije:

Posmatrajmo iskaz „A je različito od B”. Ako je taj iskaz istinit, onda postoji razlika između A i B i ta se činjenica može izraziti u sledećem obliku „razlika između A i B subzistira”. Ali, ako je lažno da je A različito od B, onda ne postoji razlika između A i B, što bismo mogli da izrazimo kao „razlika između A i B ne subzistira”. Ali, kako nešto što ne postoji može da bude subjekt iskaza? ... Čini se da uvek mora biti kontradiktorno poricati postojanje bilo čemu

8 Russell B. „On Denoting” in: *Logic and Knowledge, Essays 1901-1950*, Marsh, R., ed., Capricorn Books, New York, 1971, p. 47.

... Dakle, ako se A i B ne razlikuju, pretpostaviti da postoji ili da ne postoji objekat koji bi bio „razlika između A i B” u oba je slučaja nemoguće.⁹

Dakle, izazov koji ova zagonetka pred nas postavlja jeste da utvrdimo kako je moguće da bilo šta kažemo o onome što ne postoji. Ako, primera radi, kažemo „Šerlok Holms ne postoji”, tvrdimo li time nešto istinito ili lažno (ili pak nijedno od toga dvoga, kako je smatrao Frege)? Rekli bismo da je taj iskaz istinit, zato što se tiče jednog književnog lika Konana Dojla. Zaista nema, niti je ikada bilo, takvog detektiva u londonskoj ulici Bejker. Ako smo dovoljno odvažni, mogli bismo da odgovorimo i drugačije. Recimo, mogli bismo da kažemo da je taj iskaz lažan i da bi izraz „postoji” trebalo da čitamo na jedan pomalo neuobičajen način: „postoji” bi, u ovom kontekstu, moglo da se razume kao „postoji-u-priči”. Strategije slične ovoj mogu da se pronađu u raznim oblicima fikcionalizma, jednom od stanovišta unutar filozofije matematike koje je ne tako davno bilo na ceni, ali i drugde.¹⁰ Vratimo se, međutim, normalnim upotrebama jezika i Raselovom primeru. Dakle, u pogledu iskaza „Šerlok Holms ne postoji” bismo mogli da se složimo sa tim da je istinit *kao i* da se odnosi na Šerloka Holmsa. Ali, ako je taj iskaz istinit, kako je moguće da se odnosi na Šerloka Holmsa? Ako je istina ono što se njime tvrdi, onda Šerlok Holms ne postoji pa nema onoga „o čemu” bi taj iskaz trebalo da govori. Sa druge strane, ako se iskaz zaista odnosi na Šerloka Holmsa, onda bi on trebalo da bude lažan, jer izgleda da ipak postoji nešto na šta se taj iskaz odnosi. Kako možemo da razumemo jedan takav iskaz, kao i slične is-

⁹ Ibid, p. 48.

¹⁰ Vidi: Currie G. *The Nature of Fiction*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

kaze koji se odnose na književne likove, mitološka bića ili neke druge nepostojeće entitete?

U *Principima matematike* Raselovo gledište je bilo da se univerzum sastoji od *terama*. On je taj pojam razumeo jako široko, tako da obuhvata fizičke objekte, mentalna stanja, brojeve, skupove i klase, ali i sve one entitete koje smo spomenuli u prethodnom pasusu. Opravdanje za ovakvo nsvakidašnje stanovište Rasel nalazi u prirodi logike: to je opšta nauka o dedukcijama koja bi trebalo da bude primenljiva na bilo koju moguću stvar.

Biće je ono što pripada svakom zamislivom termu, svakom mogućem predmetu mišljenja - ukratko, svemu što se može javiti u ma kom iskazu, istinitom ili lažnom kao i svakom takvom iskazu. Biće pripada svemu što se može prebrojati. Ako je A bilo koji term koji se može računati kao jedan, jasno je da je A nešto i da, prema tome, A jeste. „A nije” mora uvek biti lažno ili besmisleno. Jer, da je A ništa, ne bi se moglo reći da nije; „A nije” povlači da postoji term A čije se biće poriče, te da zato A jeste. Dakle, osim ako je „A nije” samo prazan zvuk, ono mora da bude lažno - šta god A bilo, ono sigurno jeste. Brojevi, Homerovi bogovi, relacije, himere i četvorodimenzionalni prostori svi poseduju biće, jer da oni nisu entiteti neke vrste ne bismo bili u stanju da formulišemo iskaze o njima. Dakle, biće je opšti atribut svega i govoriti o bilo čemu znači pokazati da to nešto jeste.¹¹

11 Russell B. *The Principles of Mathematics*, George, Allan & Unwin, London, 1972, p. 449.

Vidimo da bismo na osnovu Raselovih gledišta iz 1903. godine mogli da zaključimo da je iskaz „Šerlok Holms ne postoji” lažan. Moramo da pripišemo *makar neku* vrstu postojanja (biće) takvim objektima da bi oni bili logički subjekti iskaza koje formulišemo. Slično gledište zastupao je i Majnong koji je, uz Fregea, bio glavna meta kritike Raselovog rada „O denotaciji”. Jasno je da se za te dve godine mnogo šta promenilo u Raselovim gledištima. Njegova kritika Majnonga može isto tako da se primeni na stanovište koje je branio u *Principima matematike*. Međutim, do 1905. godine Rasel je shvatio da rešenje zagonetke nepostojećih objekata ne treba tražiti na strani istinosne vrednosti iskaza „Šerlok Holms ne postoji” - istinosna vrednost će ovde biti u izvrsnom smislu sekundarna. Ono što bi logičkom analizom jezika trebalo da se pokaže jeste da se ovaj iskaz *ne odnosi* na Šerloka Holmsa, makar ne u onom smislu u kojem nam površinska gramatika ovog izraza to sugeriše. Da bi to pokazao Rasel je konstruisao svoju čuvenu *teoriju opisa*.

Po Raselovom mišljenju, jedina imena koja bi trebalo da zovemo vlastitim jesu ona koja imaju denotaciju ili referenciju. Značenje tih imena i nije ništa drugo nego njihova denotacija. Od kakve nam je koristi da razlikujemo smisao i referenciju vlastitog imena, ako razumevanje imena naprosto povlači da znamo na šta se ono odnosi?

Da bismo mogli da razumemo ime, moramo da budemo upoznati sa stvari čije je to ime kao i da znamo da je to ime baš ime te konkretne stvari.¹²

Međutim, kao što ćemo kasnije videti, *nisu sva vlastita imena i imena u logičkom smislu* te reči. Takođe:

¹² Russell B. „The Philosophy of Logical Atomism” in: *Logic and Knowledge*, p. 205.

... ime je prost simbol koji direktno označava individuu koja je njegovo značenje i ono samo po sebi poseduje ovo značenje, nezavisno od značenja svih drugih reči...¹³

Vidimo da Rasel ovde odbacuje Fregeovu dihotomiju smisla i referencije, ali to čini tako da očuva objektivnost koja je primerena lingvističkoj komunikaciji. Smisao imena bi trebalo da nam ukazuje na njegovu referenciju, da nas dovede u vezu sa njom. Međutim, Frege priznaje da postoje imena, kao što je na primer „Pegaz“, koja ne referiraju ni na šta u fizičkom svetu. Koja je onda svrha razlikovanja smisla i referencije ako postoje imena kod kojih smisao ne uspeva da obavi svoju ulogu zato što referencija ne postoji? Rasel zato iznosi sledeću ideju: vlastita imena denotiraju (i njihovo se značenje svodi na referenciju), a ona imena koja ništa ne denotiraju i nisu prava imena u logičkom smislu. U pitanju su manje ili više prikriveni opisi.

Da bi svoju teoriju približio čitaocima, Rasel će često njene glavne ideje formulisati tako da se odnose na sferu uobičajenih fizičkih objekata, da bi se kasnije u analizi ispostavilo da fizički objekti nisu ono što je prosto, nedeljivo i ono što bi trebalo da bude denotacija pravih vlastitih imena. Po njegovom mišljenju, ta je uloga rezervisana za čulne datosti koje predstavljaju osnovne činioce našeg iskustva. Slično je i sa imenima. Ponekad će, da bi pojednostavio izlaganje, o uobičajenim vlastitim imenima govoriti kao o imenima u logičkom smislu. Recimo, kada želi da istakne razliku između vlastitih imena i *određenih opisa*, kao primer prve grupe izraza on često uzima „Skot“, dok je njegov najčešći pandan na nivou opisa „autor *Vejverlija*“. Iako „Skot“ nije

¹³ Russell B. *Introduction to Mathematical Philosophy*, 2nd edition, George, Allen & Unwin, London, 1920, p. 174.

ime u logičkom smislu reči, mi se njime u svakodnevnom govoru ponekad služimo kao da ono to jeste, neposredno referirajući na odgovarajući objekat bez posredovanja opisa.

Pod „denotacionim izrazom“ podrazumevam takav izraz kao što je bilo koji od sledećih izraza: jedan čovek, neki čovek, bilo koji čovek, svaki čovek, svi ljudi, sadašnji kralj Engleske, sadašnji kralj Francuske, središte mase Sunčevog sistema u prvom trenutku dvadesetog veka, okretanje Zemlje oko Sunca, okretanje Sunca oko Zemlje.¹⁴

Ovako, stavljajući denotacione izraze u prvi plan, Rasel započinje svoj rad „O denotaciji“. Međutim, epistemološka teorija koju tu nalazimo nije Raselova. Gledišta koja na tom mestu iznosi služe da bi mogao da na odgovarajući način formuliše problem koji će ga zanimati. Raselova epistemologija može da se nasluti iz pasusa koji prethodi poslednjem citatu. Na prvom mestu, denotirajući izrazi koje Rasel gore navodi uopšte *ne denotiraju*, oni ne izražavaju denotirajuće pojmove. Postoje stvari sa kojima smo direktno upoznati - stvarima sa kojima smo direktno upoznati možemo da se služimo da bismo pomoću opisa referirali na stvari sa kojima nismo upoznati na takav način. Naše saznanje nosi sa sobom jednu, po Raselovom mišljenju, suštinsku dihotomiju: postoji znanje putem upoznatosti (ili direktno znanje) i znanje na osnovu opisa. Paradigmatično znanje je znanje putem upoznatosti, tako saznajemo stvari i pojave u spoljašnjem svetu. Pa ipak, mnogo toga znamo iako sa time nismo neposredno upoznati. Znam da drugi ljudi imaju misli i osećanja, znam da je svemir beskonačan i tome slično. Ova znanja stičemo na osnovu određenih opisa. Zbog toga Rasel analizu određenih opisa smatra značajnom.

¹⁴ Russell B. „On Denoting“, p. 41.

Mogli bismo da kažemo da Raselova teorija ima dva glavna dela. Na prvom mestu, gramatička struktura rečenice najčešće nije dobar putokaz ka logičkoj strukturi iskaza koji je tom rečenicom izražen. Nešto smo o tome već rekli ranije a toj ideji ćemo se vraćati i u nastavku. Naime, da bismo došli do strukture iskaza, nezamenljiv alat će biti analiza koja počiva na jeziku logike prvog reda.

Osim toga, ako želimo da rasvetlimo strukturu iskaza, prvo treba da eliminišemo denotacione izraze koji u engleskom, kao i u srpskom jeziku igraju ulogu subjekata rečenica i to činimo prevodom rečenica na formalni jezik logike. Recimo, ako kažemo „<Neki čovek> je veseo“, onda je izraz u uglastim zagradama < ··· > jedan denotacioni izraz. Ako ga posmatramo nezavisno od konteksta u kojem se javlja, ne možemo na odgovarajući način da ga predstavimo u logici prvog reda. Zato je procedura koju Rasel predlaže da taj izraz eliminišemo prilikom prevođenja u formalni jezik i da tako rasvetlimo strukturu navedenog iskaza. Denotacioni izrazi jesu gradivni elementi značenja rečenica u kojima se javljaju, ali posmatrani za sebe, van tog konteksta, oni ne poseduju nikakvo značenje. Oni doprinose logičkoj analizi rečenice unutar koje se nalaze i čitava rečenica koja takve izraze sadrži može na sasvim jednostavan način da se analizira logičkim sredstvima. Ono što ne možemo da učinimo jeste da same denotacione izraze analiziramo na taj način - zato što, uzeti za sebe, oni nisu dobro oformljeni izrazi.

Izrazi mogu da denotiraju na različite načine a može da bude slučaj da, za razliku od vlastitih imena, izraz ništa ne denotira iako ima ulogu imena u gramatičkom smislu te reči. Primeri takvih izraza bi bili „Pegaz“ ili „sadašnji kralj Francuske“. Tu je reč o pojmovima koji se ne odnose ni na šta stvarno postojeće, pa bi ih trebalo razumeti kao

predikativne funkcije „ x je Pegaz“ ili „ x je sadašnji kralj Francuske“ - pritom moramo da imamo na umu da iz toga nikako ne sledi da mora postojati neko x takvo da je „ x je sadašnji kralj Francuske“ istinito. Naprotiv, pošto takvo x zaista ne postoji, „ x je sadašnji kralj Francuske“ će biti lažno. Ako ime poseduje značenje samo zahvaljujući svojoj referenciji, onda „imena“ koja nemaju referenciju i nisu imena, već opisi mogućih objekata koji nam daju za pravo da govorimo i o onome čega nema.

Uvek kada možemo da zamislimo da gramatički subjekt nekog iskaza ne postoji a da to iskaz ne čini besmislenim, jasno je da gramatički subjekt nije vlastito ime, tj. ime koje direktno predstavlja neki objekat. Dakle, u tim slučajevima, mora biti moguće da se iskaz analizira na takav način da gramatički subjekt nestane.¹⁵

Pre nego se posvetimo analizi iskaza, treba reći da sami opisi mogu da budu *neodređeni*, onda kada se grade korišćenjem neodređenog člana, ili *određeni* koji se grade primenom određenog člana (naravno, u jezicima koji imaju članove, kao što su engleski ili francuski, primera radi). U srpskom jeziku članova nema, ali postoji mnogo gramatički korektnih načina da postignemo ono što se njima inače čini. Recimo, umesto neodređenog engleskog „a man“, mogli bismo reći „jedan čovek“. S druge strane, umesto određenog „the man who came to my house at 5 o'clock today“, možemo da kažemo prosto „čovek koji je došao u moju kuću danas u pet sati“ - kontekst u kojem se reč „čovek“ ovde javlja dovoljan je da se zaključi da je predmet

¹⁵ Russell B. and Whitehead A. N. *Principia Mathematica to *56*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, p. 66.

našeg opisa određen i jedinstven. Onda kada to nije jasno, možemo da se poslužimo engleskim „the” u zagradaama.¹⁶

Uzmimo sada neku rečenicu koja sadrži denotacioni izraz. Recimo

Neki čovek je veseo.

Ako denotacioni izraz „Neki čovek” zamenimo promenljivom x , dobićemo izraz „ x je veseo”, ili u Raselovoj notaciji $C(x)$ - ovde možemo da umesto promenljive supstituišemo denotacioni izraz da bismo dobili „ $C(\text{neki čovek})$ ”. Da bismo razumeli koja je uloga kvantifikatora ili denotacionog izraza, prvo moramo da razjasnimo koja je uloga promenljive u našem izrazu. Drugim rečima, zanima nas šta „ x je veseo” znači? Za sada možemo da kažemo da je „ x je veseo” jedna *iskazna funkcija* i to je značenje od $C(x)$. O iskaznim funkcijama i njihovoj ulozi u Raselovoj teoriji ćemo više da kažemo u nastavku.

Vratimo se sada našoj rečenici i prevedimo je u rečenicu koja joj je logički ekvivalentna:

Postoji nešto što je čovek i što je veselo.

Raselov sledeći korak jeste da rečenicu svedemo na takav oblik da su jedini denotirajući izrazi koji se u njoj javljaju sledeća tri, koje smatra primitivnim: *sve*, *ništa* i *nešto*. Ono što bi trebalo da objasnimo jeste kako ova tri izraza funkcionišu. Drugim rečima, treba da objasnimo značenje univerzalnog i egzistencijalnog kvantifikatora u logici prvog reda. Dakle, umesto da nam kaže da rečenicu naprosto prevedemo u njoj odgovarajuću logičku formu, Rasel nam pokazuje kako bi takav prevod trebalo da izgleda, korak po

¹⁶ Vidi komentare uz prevod Raselovog rada „O denotaciji” Aleksandra Pavkovića, u: *Ogledi o jeziku i značenju*, prir. Pavković A. i Lazović Ž, Beograd, 1992.

korak. To je važno zato što će nam procedura koju smo delom opisali ranije pomoći da razumemo šta kvantifikatori (kao i denotacioni izrazi) znače.

Dakle, nakon što denotirajući izraz unutar rečenice zamenimo promenljivom, kao rezultat dobijamo iskaznu funkciju. Od iskaznih funkcija nastaju iskazi jednom kada pripisemo vrednosti promenljivima koje se u njima javljaju. Rasel ih je zvao iskaznim funkcijama zato što one objektima (ili imenima objekata, u zavisnosti od toga kako razumemo pojam iskaza) pripisuju iskaze. Domen iskaznih funkcija čine objekti (individue), a njihove su vrednosti iskazi.

Jedan sasvim jednostavan primer iskazne funkcije, sa kojim smo se već sreli i koji Rasel navodi u odeljku „Opisi“ knjige *Uvod u matematičku filozofiju*,¹⁷ je „ x je čovek“. Ovaj izraz, naravno, nema istinosnu vrednost. Na nivou jezika, prosto je reč o unarnom predikatu. Da bismo od ovog jezičkog izraza dobili iskaz, potrebno je da umesto promenljive supstituišemo neko ime – recimo „Sokrat“ – i da tako dobijemo (istinit) iskaz „Sokrat je čovek“. Međutim, to nije jedini način da, služeći se iskaznim funkcijama, generišemo iskaze. Drugi, za nas zanimljiviji, je onaj na koji smo već aludirali. Mogli bismo da kažemo da će neka iskazna funkcija dati istinit iskaz koju god vrednost pripisali promenljivoj x . U slučaju koji ovde imamo, rekli bismo „ x je čovek je uvek istinito“ ili pak važi $\forall x(x \text{ je čovek})$. Ako, sledeći Rasela, sa C označimo predikat „... je čovek“, onda bismo to mogli da zapišemo kao „ $C(\text{sve})$ “ ili „ $C(x)$ je uvek istinito“. Da bi univerzalno kvantifikovani iskazi ovog oblika bili istiniti, $C(x)$ mora da bude istinito za svaku individuu iz našeg domena objekata. Značenje takvog iskaza počiva na njegovim istinosnim uslovima.

¹⁷ Russell B. *Introduction to Mathematical Philosophy*, 2nd edition, George, Allen & Unwin, London, 1920.

Slično tome, možemo da govorimo o iskaznim funkcijama koje će samo u nekim slučajevima generisati istinite iskaze, ili pak o onima koje nikada neće generisati istinite iskaze. Sada kada znamo kako bi trebalo razumeti značenje univerzalno kvantifikovanih iskaza, značenje ovih drugih iskaza možemo da rasvetlimo služeći se univerzalnim kvantifikatorom i negacijom. Tako će, na primer, „C(ništa)“ da znači „'C(x) je lažno' je uvek istinito“, ili pak „C(x) je uvek lažno“. Kada kažemo da ništa nije čovek, primera radi, to znači da koju god individuu iz domena objekata da odaberemo neće biti istina (biće lažno) da je ta individua čovek.

Na kraju „C(nešto)“ znači „lažno je da je 'C(x) je lažno' uvek istinito“, ili pak „C(x) nije uvek lažno“. Tako, kada kažemo da je nešto čovek, to znači da postoji neka individua iz našeg domena objekata za koju je istinito da je čovek.

Opise bi trebalo da analiziramo služeći se denotirajućim izrazima (kvantifikatorima) o kojima smo govorili ranije: *sve*, *ništa* i *nešto*. Načelno govoreći, ono što nam Raselova analiza kaže jeste da su određeni opisi vrsta neodređenih opisa koji moraju da zadovoljavaju dodatan uslov: „(the) čovek u hodniku“ je „jedan čovek u hodniku“, za kojeg još mora da važi uslov: „koji je takav da nema drugog čoveka u hodniku“. Ovaj dodatni uslov nam pomaže da korekno predstavimo semantičku ulogu određenog člana „the“. Da zaključimo, „(the) F“ treba da razumemo kao „jedno F koje je takvo da ne postoji neko drugo F“. Na ovaj način, određene opise smo na izvestan način redukovali na neodređene opise, zajedno sa uslovom jedinstvenosti, pa bismo mogli da očekujemo da sve ono što možemo da zaključimo o neodređenim opisima, treba da važi i za određene opise.

Dakle, Raselova osnovna ideja je da određene opise - koji su za nas zanimljiviji od neodređenih - treba da analiziramo ovako: neka je „(the) F“ određeni opis, i „...“ je G“ je fraza

koja sadrži unarni predikat G („x je u hodniku“, primera radi). Tada će iskaz „F je G“ biti logički ekvivalentan iskazu „postoji tačno jedno F, i sve što je F je u isto vreme i G“. Takođe, ovaj iskaz je *nezavisan* od objekata - ne postoji objekt na koji se „the F“ odnosi i koji je takav da ovaj iskaz od njega zavisi.¹⁸

Ako uzmemo Raselov omiljeni iskaz kao ilustraciju, onda bismo „Sadašnji kralj Francuske je ćelav“ mogli da parafraziramo ovako: „nije uvek lažno za x da je x sadašnji kralj Francuske i ako je y sadašnji kralj Francuske, onda je y jednako x uvek istinito i x je ćelav“. Tu bismo parafrazu mogli da formalizujemo na sledeći način:

$$\exists x(Fx \wedge \forall y(Fy \rightarrow y = x) \wedge Bx),$$

ili pak sledećom formulom koja joj je logički ekvivalentna:

$$\exists x\forall y((Fy \leftrightarrow y = x) \wedge Bx).$$

Kada analiziramo određene opise, važno je da imamo na umu sledeće tri komponente od kojih se svi oni sastoje:

1. *postojanje* (izraženo egzistencijalnim kvantifikatorom)
2. *jedinstvenost* (izražena uz pomoć predikata jednakosti)
3. *predikacija* (izražena pomoću odgovarajućih predikata od kojih je iskaz sačinjen)

Vidimo, dakle, da se ispravna analiza određenih opisa, po Raselovom mišljenju, zasniva na razumevanju kvantifikatora i fraza koje ih sadrže. Uzmimo za primer jednostavniji iskaz „Sreo sam čoveka“, koji sadrži jedan neodređeni opis. Taj bismo iskaz mogli da raščlanimo na sledeći način:

¹⁸ Neale W. *Descriptions*, The MIT Press, Cambridge (MA), 1990, p. 6.

- postoji neko x , i
- sreo sam x - Sx , i
- x je čovek - Mx

Ako bismo želeli da ga zapišemo služeći formalnijim sredstvima, onda bismo to mogli da uradimo ovako:

$$\exists x(Mx \wedge Sx).$$

U kojoj meri se, onda, fraze kao što su „neki čovek“, „jedan čovek“, „svi ljudi“ ili „(the) čovek“ ponašaju kao imena? Na osnovu svega do sada rečenog, možemo da zaključimo da se imena i opisi suštinski razlikuju. Evo šta o tome kaže Rasel:

Naše pitanje je: šta zaista tvrdim kada kažem „Sreo sam čoveka“? Pretpostavimo za trenutak da je moje tvrđenje istinito i da sam zaista sreo Džonsa. Jasno je da *ne tvrdim* „Sreo sam Džonsa“. Mogao bih reći, sreo sam čoveka, ali to nije bio Džons“; u tom slučaju bih lagao, ali ne bih protivrečio samome sebi; kao što bih činio kada bih rekao da kada kažem da sam sreo čoveka, ja zaista mislim da sam sreo Džonsa... Ne samo Džons, nego nijedan stvarni čovek nije deo mog tvrđenja.¹⁹

Nešto kasnije, u istom radu, Rasel zaključuje ovaj argument:

...kada smo pobrojali sve ljude na svetu ne bi ostalo ništa za šta bismo mogli reći „Ovo je čovek

¹⁹ Russell B. *Introduction to Mathematical Philosophy*, pp. 167–168.

i ne samo to, to je neki čovek", suštinski entitet koji je samo neodređeni čovek a da pritom nije nijedna konkretna osoba.²⁰

Opis je, za razliku od vlastitog imena, jedan *nezasićen izraz*; on se, u Fregeovoj terminologiji, ponaša kao funkcija - i videli smo da je kod Rasela reč o iskaznim funkcijama koje predstavljaju značenje formula sa jednom slobodnom promenljivom.

Koje bismo argumente u prilog Raselove teorije mogli da istaknemo? Na prvom mestu, on naglašava da nam teorija određenih opisa pomaže da rasvetlimo filozofske probleme koje suparničke teorije (Rasel pre svega ima na umu teorije Majnonga i Fregea) ne mogu na zadovoljavajući način da reše. Pored toga, kako smo ranije napomenuli, Rasel će predstaviti tri zagonetke koje njegova teorija uspešno rešava.

Pogledajmo, ukratko, kako Rasel razume Majnongovu teoriju. U nastavku ćemo, kada budemo govorili prosto o objektima da podrazumevamo da se radi o *objektima mišljenja* (*Gegenstände*). Jedna stvar koju možemo da primetimo kada je o objektima reč jeste da su neki od njih „aktualizovani“, dok neki drugi to nisu. Recimo „sadašnja kraljica Švedske“ se odnosi na aktualizovani objekat, dok to nije slučaj sa opisom „sadašnji kralj Francuske“. Da bi neki objekat bio aktualizovan, on mora da, po Majnongovim rečima, subzistira (*bestehen*) ili da egzistira (*existieren*).²¹ Subzistenciju je najjednostavnije razumeti kao onu vrstu postojanja koje se odnosi na brojeve ili neke druge

²⁰ *Ibid*, p. 173.

²¹ Meinong A. „Über Gegenstandstheorie“, In: *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*, Meinong A., ed., Verlag von Johann Ambrosius Barth, Leipzig, 1904, p. 5. Postoji još i prevod na engleski jezik: Meinong A. „The Theory of Objects“, in: *Realism and the Background of*

matematičke objekte. Sa druge strane, aktualizovani materijalni objekti (*Objekt*) poseduju egzistenciju - postojanje u uobičajenom smislu te reči. Priroda apstraktnih objekata nam govori da li oni poseduju subzistenciju ili egzistenciju, što se odslikava u načinu na koji su nam ti objekti predstavljeni.

Po Majnongovom mišljenju, *svaki* gramatički ispravan denotirajući izraz odnosi se na neki objekat. Funkcija svakog od tih izraza je referencijalna. Tako, ako posmatramo izraze „sadašnji kralj Francuske“ ili „okrugli kvadrat“, mogli bismo da se pitamo na kakve se oni tačno objekte odnose? Ako ne postoje prazni opisni izrazi - oni koji ni na šta ne referiraju, onda nije sasvim jasno na koji način ćemo izbeći da se ogrešimo o logički princip neprotivrečnosti. Recimo, ako pretpostavimo da postoji okrugli kvadrat (zato što se svaki opisni izraz odnosi na neki „objekat“), onda ćemo, kada budemo tvrdili da okrugli kvadrat ne postoji - što je, naravno, istina - da protivrečimo samima sebi. Na sličan način, izgleda da smo u obavezi da kažemo da sadašnji kralj Francuske u isto vreme i postoji i ne postoji.

Jer, da ima takvog objekta, on bi morao postojati; ne možemo prvo da pretpostavimo da postoji određeni objekat da bismo odmah zatim porekli da je to slučaj.²²

Da bismo bili sasvim precizni, treba da kažemo da Majnongova teorija ne dovodi u pitanje princip neprotivrečnosti. Međutim, cena za to je visoka. Kao što smo videli, Majnong postulira različite vrste bića i to da će neki objekat, okrugli kvadrat, primera radi, biti biće određene vrste, ne povlači

Phenomenology, Chisholm R., ed., Free Press: Glencoe, Illinois, 1960, p. 79.

²² Russell B. & Whitehead A. N. *Principia Mathematica* to *56, p. 66.

da takav objekat mora realno da postoji. Rasel s pravom kritikuje ovakvo gledište - koje je, kako smo videli, ranije i sam zastupao - i to čini sasvim jasno u knjizi *Uvod u matematičku filozofiju* iz 1919. godine:

Pitanje „nestvarnosti“ sa kojim se suočavamo u ovom trenutku, veoma je važno. Zavedena gramatikom, velika većina onih logičara koji su se bavili ovim pitanjem - bavila se njime pogrešno. Oni su gramatički oblik smatrali sigurnijim vodičem u analizi nego što on to zapravo jeste. Nisu znali koje su razlike u pogledu gramatičkog oblika važne... Zbog nedostatka aparata iskaznih funkcija, mnogi logičari su došli do zaključka da postoje nestvarni objekti. Tako, na primer, Majnong tvrdi da možemo govoriti o „zlatnoj planini“, „okruglom kvadratu“ i tako dalje; možemo formulisati istinite iskaze čiji su to subjekti; zato oni moraju imati neku vrstu logičkog bića, jer bi inače iskazi u kojima se javljaju bili besmisleni. U takvim teorijama, čini mi se, postoji nedostatak tog osećaja za stvarnost koji bi trebalo da se sačuva i u najapstraktnijim studijama. Logika, tvrdim, ne sme više da dopusti jednoroge nego što to može zoologija; jer se logika bavi stvarnim svetom isto tako istinski kao i zoologija, iako to čini u pogledu njegovih apstraktnijih i opštijih karakteristika.²³

U *Principima matematike* iz 1903. godine, Raselova gledišta bila su pod velikim uticajem Fregea. Međutim, kako smo već napomenuli, njegova nova teorija opisa omogućila

23 Russell B. *Introduction to Mathematical Philosophy*, pp. 168–169.

mu je da neke od Fregeovih ključnih pretpostavki dovede u pitanje. Videli smo da Fregeova teorija počiva na dihotomiji semantičkog sadržaja jezičkih izraza. Tako bi određeni opisi, primera radi, trebalo da poseduju smisao i referenciju, makar u okolnostima koje bismo mogli da smatramo normalnim. Međutim, šta je sa onim okolnostima koje nisu takve? Ako imamo nekakav određeni opis koji ne referira, onda čitava rečenica čiji je taj opis deo, nema istinosnu vrednost. To je zato što referenciju rečenice posmatramo kompozicionalno – istinosnu vrednost ćemo konstruisati tako što analiziramo referencije konstituenata te rečenice. Neki od njenih konstituenata će, primera radi, referirati na objekte, neki na funkcije, dok će neki od njih samo prividno referirati bilo na jedne, bilo na druge. Funkcije onda možemo da primenimo na objekte da bismo, kao njihove vrednosti za te argumente dobili nove objekte i procedura određivanja istinosne vrednosti se nastavlja. Ako tokom ove procedure naiđemo na izraze unutar rečenice koji nemaju referenciju, naša procedura staje i kao rezultat daje rečenicu koja nije ni istinita ni lažna.

Pogledajmo sada koje bi mogle biti posledice jednog ovakvog gledišta. Prvo, na osnovu Fregeove teorije, neke rečenice nemaju istinosnu vrednost dok su te iste rečenice, na osnovu Raselove analize, očigledno lažne. Recimo „Sadašnji kralj Francuske je u poseti Burundiju“. Po Fregeovom mišljenju ova rečenica nema istinosnu vrednost zato što „sadašnji kralj Francuske“ nema referenciju (iako poseduje smisao). Međutim, ako usvojimo zaključke Raselove analize određenih opisa, lako ćemo uvideti da je ova rečenica lažna.

Sa druge strane, postoje rečenice koje bi Rasel smatrao istinitim, dok bi na osnovu Fregeove analize one, ponovo, bile neodređene u pogledu istinosne vrednosti. Uzmimo sledeću rečenicu: „Ako postoji tačno jedan kralj Urugvaja,

onda je taj kralj Urugvaja kralj". Rasel ovakvu rečenicu smatra očigledno istinitom: možda ne znamo da li Urugvaj ima kralja ili ne, ali ako ima tačno jednog kralja, ko god i šta god on bio - on je kralj. Sa druge strane, pošto kralj Urugvaja zapravo ne postoji, to znači da je „taj kralj Urugvaja“ određeni opis kome nedostaje referencija, pa konsekvens naše implikacije neće imati istinosnu vrednost kao ni čitava implikacija.

Osnovni problem Fregeove teorije jeste, po Raselovom mišljenju, to što izrazi kao što su određeni opisi imaju smisao kao i (u normalnim okolnostima) referenciju nezavisno od konteksta rečenice u kojoj se nalaze. Problem nastaje zato što izrazi kao što su „sadašnji kralj Francuske“ ili „okrugli kvadrat“ poseduju smisao, ali ne i referenciju. Međutim, ako pogledamo Raselove argumente usmerene protiv Fregeovog gledišta, videćemo da se oni ne tiču kontekstualnog značenja koje Rasel pripisuje određenim opisima - oni se pre svega odnose na način na koji Frege određuje istinosnu vrednost rečenice koja takve opise sadrži. Na takve argumente Frege bi mogao da odgovori na sledeći način: uzmimo nekakav atomski izraz - rečenicu u kojoj nema veznika niti kvantifikatora - koji sadrži određeni opis. Ako pokušamo da primenimo funkciju na argument koji je referencija izraza „sadašnji kralj Francuske“, primera radi, i koji ne postoji, umesto da kažemo da je rezultat neodređen u pogledu istinosne vrednosti, možemo da kažemo da će istinosna vrednost biti laž. Ovo i dalje ne znači da će svi naši izrazi imati referenciju, već samo da će atomski izrazi sada biti određeni u pogledu istinosne vrednosti. Na ove izraze onda možemo da primenjujemo veznike i kvantifikatore da bismo dobili složene rečenice koje će i dalje posedovati to svojstvo. Rečenica „Sadašnji kralj Francuske je u poseti Burundiju“ će tako biti lažna, dok će „ako postoji

tačno jedan kralj Urugvaja, onda je taj kralj Urugvaja kralj" biti istinita, jer joj je antecedens lažan - sasvim u skladu sa onim što Raselova teorija od nas zahteva.

Nakon što je gledišta Fregea i Majnonga odbacio kao nezadovoljavajuća, Rasel se posvetio zagonetkama koje smo ranije spominjali i pokazao kako ih njegova teorija rešava. Zanimljivo je da se on ne pita da li suparničke teorije mogu da reše te zagonetke. Čini se da argumente koje je protiv tih teorija izneo smatra dovoljnim da bismo ih odbacili. Videli smo da, makar kada je o Fregeovoj teoriji reč, to nije sasvim jasno.

Pogledajmo kako izgleda prva od zagonetki koje Raselova teorija rešava. Prisetimo se da na osnovu principa supstitucije koji smo ranije spominjali imamo da, ako je „a“ identično sa „b“, onda sve ono što će važiti za jedno, važiće i za drugo, i obrnuto. Takođe, u tom slučaju bismo mogli da očekujemo da kada unutar ma kog iskaza supstituišemo jedno umesto drugog, istinosna vrednost iskaza neće se promeniti. Tako je, kaže Rasel, engleski kralj Džordž IV želeo da zna da li je Valter Skot autor *Vejverlija*. Drugim rečima, Džordž IV je želeo da zna da li je iskaz „Skot = (the) autor *Vejverlija*“ istinit. Zaista, nakon što se sasvim uspešno posvetio poeziji s početka karijere, Valter Skot je *Vejverli*, svoj prvi roman, objavio 1814. godine. Dakle, ako u iskazu „Skot = (the) autor *Vejverlija*“ supstituišemo „Skot“ umesto „(the) autor *Vejverlija*“, jer Skot zaista jeste autor *Vejverlija*, onda bismo mogli da zaključimo da je Džordž IV želeo da zna da li je iskaz „Skot = Skot“ istinit. Međutim, kako kaže Rasel, teško da bismo s pravom mogli da ondašnjem najvećem evropskom gospodinu pripišemo zanimanje za ovako trivijalne logičke istine.

Druga Raselova zagonetka tiče se zakona isključenja trećeg. Na osnovu tog logičkog principa, tačno jedan od is-

kaza „A je B“ ili „A nije B“ mora da bude istinit. Treće mogućnosti nema. Dakle, tačno jedan od iskaza „Sadašnji kralj Francuske je ćelav“ i „Sadašnji kralj Francuske nije ćelav“, mora da bude istinit. Međutim, kaže Rasel, ako počnemo da nabrajamo sve one stvari koje jesu ćelave i pored njih sve one koje to nisu, videćemo da se sadašnji kralj Francuske ne nalazi ni na jednom od ta dva spiska - zato što sadašnji kralj Francuske ne postoji.

Na kraju, treća Raselova zagonetka tiče se pitanja kako nešto što nije entitet ili što ne poseduje biće, može da bude subjekt nekog iskaza? Tako, na primer, iskaz „Mislim, dakle postojim“ nije ništa očigledniji od iskaza „Ja sam subjekt iskaza, dakle postojim“. Postojanje bi ovde trebalo da se razume u sasvim širokom smislu, kao subzistencija ili posedovanje bića, a ne naprosto kao egzistencija. Međutim, ako je to tako, onda se čini da nas poricanje bića uvek vodi u protivrečnost. U slučaju Majnongove teorije, videli smo da nas ponekad, ako nismo oprezni, dopuštanje da pojedini objekti subzistiraju takođe vodi u protivrečnost - kao što smo mogli da se uverimo na primeru okruglog kvadrata. Na početku ovog odeljka, pokazali smo kako Rasel ilustruje ovu zagonetku: ako se A i B ne razlikuju, onda je jednako apsurdno pretpostaviti da postoji objekat koji čini razliku između A i B, kao što je apsurdno pretpostaviti da takav objekat ne postoji.

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja, imamo gotovo sve što nam je neophodno da bismo, zajedno sa Raselom, rešili ove zagonetke. Prisetimo se da su denotirajući izrazi na jedan suštinski način samo delovi rečenica u kojima se javljaju - oni, za razliku od nekih drugih vrsta izraza, ne poseduju značenje sami po sebi. Ako posmatramo rečenicu:

Skot je bio darovit

onda imamo jedno tvrđenje oblika „ x je bio darovit“, u kojem se ime „Skot“ javlja kao subjekt. Sa druge strane:

Autor *Vejverlija* je bio darovit

nije oblika „ x je bio darovit“ - zbog javljanja određenog opisa „(the) autor *Vejverlija*“ tu rečenicu treba da analiziramo ovako

Jedan i samo jedan objekat je napisao *Vejverli*, i taj jedan objekat je bio darovit

Da uopštimo prethodno rečeno, ako bismo želeli da kažemo da autor *Vejverlija* ima svojstvo φ , to bismo analogno prethodnoj formulaciji analizirali ovako

Jedan i samo jedan objekat je napisao *Vejverli*, i taj jedan objekat ima svojstvo φ

Zapisano jezikom logike prvog reda²⁴, imamo sledeće:

$$\exists x(Wx \wedge \forall y(Wy \longrightarrow y = x) \wedge \varphi(x))$$

Dakle, prihvatljivija analiza primera „Skot je autor *Vejverlija*“ jeste: Džordž IV je želeo da zna da li je

Jedan i samo jedan objekat je napisao *Vejverli* i Skot je identičan tom jednom objektu

Nešto formalnije, Džordž IV je želeo da zna da li

$$\exists x(Wx \wedge \forall y(Wy \longrightarrow y = x) \wedge x = s).$$

Jasno je da ne možemo da supstituišemo „Skot“ umesto „(the) autor *Vejverlija*“; jer naša analiza iskaza „Skot je

²⁴ Ovde, kao i ranije a i dalje u tekstu: W je unarni predikat „je autor *Vejverlija*“, F je unarni predikat „je kralj Francuske“, B je unarni predikat „je čelav“ dok je s simbol konstante kojim referiramo na Valtera Skota.

autor *Vejverlija*" pokazuje da on uopšte nije iskaz identiteta. Osim toga, jednom kada pomenuti iskaz analiziramo logičkim sredstvima, kako to Rasel predlaže, određeni opis „(the) autor *Vejverlija*" nestaje, pa ni nemamo umesto čega da supstituišemo ime „Skot“.

Dakle, ako je „C“ neki denotirajući izraz, onda može da postoji najviše jedan objekat x takav da je iskaz „ x je identično sa C“ istinit. Pošto je objekat x denotacija izraza C, imaćemo da je Skot denotacija izraza „(the) autor *Vejverlija*". Ovde je „C“ samo izraz - ne možemo govoriti o njegovom izolovanom značenju - taj izraz nema značenje zato što svaki iskaz u kojem se javlja ne sadrži čitavu frazu (onako kako smo je gore analizirali), već samo jedan njen neanalizirani fragment.

Sada ako se vratimo našoj analizi iskaza „Skot je autor *Vejverlija*"

Jedan i samo jedan objekat je napisao *Vejverli* i
Skot je identičan tom jednom objektu

jasno je da taj iskaz ne sadrži izraz oblika „(the) autor *Vejverlija*" umesto kojeg bismo mogli da supstituišemo ime „Skot“, kao što smo već napomenuli. Sve dok određeni opis „(the) autor *Vejverlija*" ima takozvano *primarno javljanje* unutar iskaza, istinosna vrednost iskaza koji nastaje supstitucijom imena „Skot“ umesto „(the) autor *Vejverlija*" neće se promeniti.

Preostaje da objasnimo šta podrazumevamo pod *primarnim* i *sekundarnim javljanjem* opisa unutar nekog iskaza. Ako, zajedno sa Raselom,²⁵ posmatramo rečenice oblika „Džorž IV je želeo da zna da li je Φ slučaj“, ili pak „ Φ je iznenađujuće“ ili „ Φ je istina“, onda Φ mora da bude iskaz. Ako taj

²⁵ Russell B. „On Denoting“, p.52.

naš iskaz sadrži denotirajući izraz, onda možemo da ga eliminišemo na dva načina. Možemo da ga eliminišemo iz iskaza Φ , ili da ga pak eliminišemo iz čitavog iskaza čiji je Φ deo. Ove dve procedure neće u opštem slučaju proizvesti istu analizu.

Na primer, ako za „Džordž IV je želeo da zna da li je Φ slučaj” uzmemo rečenicu

Džordž IV je želeo da zna da li je Skot autor
Vejverlija

onda na osnovu analize koju smo dali, tu rečenicu možemo da zamenimo sledećom u kojoj se određeni opis ne javlja:

Džordž IV je želeo da zna da li je jedan i samo
jedan objekat napisao *Vejverli* i Skot je identičan
tom jednom objektu

Kada smo to učinili, izraz „Džordž je želeo da zna” ima primarni a izraz „autor *Vejverlija*” sekundarni opseg.

Međutim, naša analiza je mogla da izgleda i ovako:

Jedan i samo jedan objekat je napisao *Vejverli* i
Džordž IV je želeo da zna da li je Skot taj objekat

U ovom slučaju određeni opis „autor *Vejverlija*” ima primarni opseg. Ilustrujmo ovu razliku još jednim Raselovim primerom.²⁶ Neki osetljivi vlasnik jahte je, na primedbu gosta „Mislio sam da je tvoja jahta veća nego što jeste” odgovorio „Ne, moja jahta nije veća nego što jeste”. Vidimo da to što je gost rekao možemo da razumemo na makar dva načina:

1. Mislio sam da je veličina tvoje jahte veća od veličine tvoje jahte.

²⁶ Ibid, p. 52.

2. Postoji neka veličina, recimo x , takva da je veličina tvoje jahte x i ja sam mislio da je veličina tvoje jahte veća od x .

Osetljivi vlasnik je izjavu gosta interpretirao tako da je tvrdio 1. što je, naravno, čini inkonzistentnom; jer je mislio da je veličina jahte, x veća od x , tj. $x > x$. U ovoj analizi opis ima sekundarni opseg, dok ono što je gost zaista mislio počiva na analizi prema kojoj opis ima primarni opseg.

Ovo razlikovanje primarnog i sekundarnog (tj. šireg i užeg) javljanja ili opsega izraza unutar iskaza koji ih sadrže može da nam pomogne da odgovorimo na pitanje da li je sadašnji kralj Francuske ćelav ili ne? Osim toga, to razlikovanje će nam omogućiti da bolje razumemo logički status denotirajućih izraza koji ništa ne denotiraju. Uzmimo sada da je „C” denotirajući izraz „(the) termin koji ima svojstvo ϕ ”. Tada „C ima svojstvo ϕ ” znači „jedan i samo jedan termin ima svojstvo ϕ , i taj termin ima svojstvo ϕ ”. Sada, ako više termina ima svojstvo ϕ , ili pak nijedan termin nema to svojstvo, onda je „C ima svojstvo ϕ ” lažno koju god vrednost od ϕ da uzmemo.

Dakle, „Sadašnji kralj Francuske je ćelav” je sasvim sigurno lažno. Osim toga, „Sadašnji kralj Francuske nije ćelav” je takođe lažno ako pod tim podrazumevamo da postoji neki objekat koji je sadašnji kraj Francuske i koji nije ćelav. Međutim, ako značenje te rečenice analiziramo tako da se njome tvrdi da je lažno da postoji objekat koji je sadašnji kralj Francuske i koji je ćelav, onda je ta rečenica istinita. Prvu analizu bismo formalno zapisali ovako:

$$\exists x(Fx \wedge \forall y(Fy \longrightarrow y = x) \wedge \neg Bx)$$

i ovde opisu „sadašnji kralj Francuske” pripisujemo primarno javljanje i na osnovu takve analize naš je iskaz lažan. Sa druge strane,

$$\neg \exists x (Fx \wedge \forall y (Fy \longrightarrow y = x) \wedge Bx)$$

jeste ono što dobijamo kada opisu „sadašnji kralj Francuske” pripišemo sekundarno javljanje, a primarno javljanje pripišemo vezniku negacije. Ako ga tako analiziramo, naš će iskaz biti istinit.

Sada je lako uočljivo kako bismo mogli da rešimo drugu od Raselovih zagonetki. U disjunkciji

Sadašnji kralj Francuske je ćelav ili sadašnji kralj
Francuske nije ćelav

prvi je disjunkt sigurno lažan. Međutim, drugi disjunkt možemo da razumemo na dva načina. Ako ga razumemo tako da opis u njemu ima primarno javljanje, onda će on biti lažan kao i čitava disjunkcija koja je instanca logičkog zakona. Međutim, takvo razumevanje drugog disjunkta ne čini ga negacijom prvog. Samo ako opisu pripišemo sekundarno javljanje možemo reći da je drugi disjunkt negacija prvog disjunkta, u tom slučaju je drugi disjunkt istinit, kao i čitava disjunkcija.

Pogledajmo na kraju, kako rešenjem druge zagonetke možemo da se poslužimo da bismo rešili treću i poslednju od zagonetki koje Rasel navodi. Prisetimo se da treba da odgovorimo na pitanje, kako možemo da tvrdimo da ne postoji objekat koji čini razliku između A i B u slučaju kada se A i B ne razlikuju? Ako posmatramo rečenicu

Postoji razlika između A i B

onda, u skladu sa onim što smo ranije činili, možemo da je analiziramo na sledeći način:

Postoji neko x takvo da je x razlika između A i B i ništa drugo osim x nije razlika između A i B

Ako se A i B ne razlikuju, onda razlika između njih ne postoji pa je u tom slučaju prethodna rečenica lažna. Rečenicu

Ne postoji razlika između A i B

ćemo analizirati na sledeći način,

Nije slučaj da postoji neko x takvo da je x razlika između A i B i ništa drugo osim x nije razlika između A i B

biti istinita. Ova analiza počiva na pripisivanju sekundarnog javljanja opisu „(the) razlika između A i B “. Ako bismo taj opis uzeli sa primarnim javljanjem, kao rezultat naše analize dobili bismo sledeću kontradikciju:

Postoji neko x takvo da je x razlika između A i B i ništa drugo osim x nije razlika između A i B i x ne postoji

Sve u svemu, vidimo da nam Raselova analiza omogućuje da formulišemo istinite iskaze kojima se tvrdi da neki objekt ne postoji.

LOGIČKI POZITIVIZAM

Razmatranja o jeziku i značenju, nakon Fregea i Rasela, u najvećoj meri su bila pod uticajem radova Vitgenštajna. Jedna grupa autora je bila inspirisana Vitgenštajnovim *Traktatom*¹ što je uslovalo nastanak *logičkog pozitivizma* kao delimično ujednačenog pravca u filozofiji prve polovine XX veka. U ovom odeljku ćemo prvo u glavnim crtama predstaviti osnovne ideje koje Vitgenštajn iznosi u *Traktatu*, da bismo posle toga videli kako su logički pozitivisti te ideje usvojili i preoblikovali za potrebe „naučne filozofije” koju su zastupali. Posebnu pažnju ćemo posvetiti gledištima Rudolfa Karnapa, sigurno najznačajnijeg predstavnika Bečkog kruga. Videćemo da širina spektra njegovih interesovanja, kao i filozofskih rezultata koje je tokom dugog niza godina postizao, ne ostavlja nimalo prostora da se njegove ideje u vezi sa jezikom i značenjem prenebregnu.

Vitgenštajn u *Traktatu* polazi od gledišta Fregea i Rasela koji su smatrali da je značenje rečenica iskaz koji je njima izražen – dakle, nešto što može biti istinito ili lažno. Nasuprot Fregeu koji je smatrao da rečenice imaju smisao kao

¹ Vitgenštajnov *Tractatus Logico-Philosophicus* objavljen je 1921. godine kao *Logisch-Philosophische Abhandlung*. Dvojezično izdanje sa prevodom na engleski jezik objavljeno je naredne godine zajedno sa latinskim naslovom kojim se na njega danas po pravilu referira.

i referenciju, Vitgenštajn je zastupao gledište da one poseduju *samo* smisao, dok, sa druge strane, imena poseduju *samo* referenciju.

Vitgenštajn je, kao i Rasel pre njega, zastupao teoriju *logičkog atomizma*. Da bismo ukratko prikazali njegova gledišta koristiće nam da teoriju koju je izložio u *Traktatu* uporedimo sa Raselovom. Logički atomizam je, grubo govoreći, gledište koje počiva na pretpostavci da se naš jezik može razložiti do svojih osnovnih činilaca, jezičkih atoma, koje čine *elementarni iskazi*. Uloga elementarnih iskaza jeste da imenuju *proste objekte*, koji su osnovni, nedeljivi činioци stvarnosti. Svaki govor o činjenicama počiva na prostim objektima kao referenciji elementarnih iskaza.

Rasel je smatrao da ako pažljivo analiziramo prirodni jezik, ta će nas analiza dovesti do reči čije se značenje može razumeti samo direktnim upoznavanjem sa onim stvarima koje te reči predstavljaju – sa čulnim datostima i njihovim svojstvima. Ove osnovne, logičke atome, smatrao je nezamenljivim gradivnim činioциma stvarnosti. Sa druge strane, Vitgenštajn smatra da empirijske rečenice poseduju značenje zato što postoji nivo jezičke analize na kojem reči označavaju proste objekte koji nemaju nikakvu unutrašnju složenost. Za razliku od Rasela, on proste objekte nije eksplicitno poistovećivao sa čulnim datostima i njihovim svojstvima. Elementarni iskazi su logički nezavisni jer prostim objektima nedostaje unutrašnja struktura koja bi mogla da stvori logičke veze između njih. Značenje elementarnog iskaza ima svoj izvor u malom segmentu stvarnosti na koji se taj iskaz odnosi.²

² Ovo Vitgenštajnovno gledište se ponekad slikovito karakteriše kao *separatističko*. Vidi: Pearse D. *The False Prison – A Study of the Development of Wittgenstein's Philosophy, Volume 1*, Clarendon Press, Oxford, 1987.

Međutim, mogli bismo da se pitamo *kako* elementarni iskazi o kojima Vitgenštajn govori stiču značenje u odnosu na onaj deo stvarnosti na koji se odnose? Da bismo na to pitanje odgovorili, treba da kažemo nešto o Vitgenštajnovoj *teoriji slike*. Ova teorija jezika, koja je na najpotpuniji način izložena u *Traktatu*, služi se analogijom sa slikom da bi objasnila kako jezik predstavlja svet. Rečenice našeg jezika su slike stvarnosti. Kao što slika može da predstavlja neku scenu, rečenica predstavlja neko moguće stanje stvari. Struktura neke rečenice, način na koji su njeni delovi povezani, odslikava strukturu činjenice koju ta rečenica predstavlja. Ovu strukturu koja je zajednička rečenici i onome što ona predstavlja Vitgenštajn naziva *logičkom formom*. Da bi rečenice našeg jezika mogle da poseduju smisao, njihovi delovi – reči od kojih su izgrađene, na prvom mestu imena – moraju odgovarati objektima koji se u svetu nalaze. Međutim, jezik ima svoje granice i, po Vitgenštajnovom mišljenju, ne bi trebalo da očekujemo da se u njemu *sve* može izraziti. Naša mogućnost da rečenicama jezika nešto izrazimo počiva na prisustvu drugih stvari o kojima ne možemo da govorimo, već da ih samo pokažemo. Tako, na primer, služeći se jezikom ne možemo u potpunosti da izrazimo metafizičke osnove na kojima on počiva. Ovi preduslovi jezika, koji predstavljaju osnovu za funkcionisanje njegovih mehanizama, mogu se samo pokazati ali ne i izraziti pomoću jezika činjenica.

Analogija sa slikom može da nam pomogne da bolje shvatimo okvire unutar kojih jezički mehanizmi funkcionišu, i da ocrtao granice našeg jezika. Kao što, primera radi, ne možemo da naslikamo neku scenu koja je u prostornom smislu nemoguća, tako ni rečenica ne može da predstavlja logički nemoguće stanje stvari. Osim toga, rečenice često zamišljamo kao delove sveobuhvatnijih sistema rečenica.

Međutim, ono na šta se teorija slike prvenstveno odnosi jeste duboka povezanost između rečenica i stvarnosti. Smisao rečenice, ono što ona znači, povezan je sa odgovarajućim segmentom stvarnosti na koji se ona odnosi, kao što smo već napomenuli. Vitgenštajnov *princip predstavljanja* stavlja ovu ideju u prvi plan: tačka dodira jezika i sveta od suštinske je važnosti za razumevanje njegove teorije jezika. Međutim, taj dodir ne može da bude sasvim proizvoljan. Kako Vitgenštajn kaže, potrebno je da ime bude *verno* stvarnim mogućnostima objekta na koji se odnosi. Ali, dok naš jezik počiva na ovom odnosu imena i objekata koje ona označavaju, priroda veze imena i objekata ne može se do kraja izraziti unutar jezika. upravo ta veza predstavlja primer onoga što se može samo pokazati.

Jednom kada je uspostavljena korelacija o kojoj smo u prethodnom pasusu govorili - između imena od kojih su naše rečenice sačinjene i objekata na koje ona referiraju – možemo da se pitamo da li naše rečenice zaista korespondiraju načinu na koji su objekti u svetu raspoređeni. Tada bismo rekli da je rečenica *istinita* ako i samo ako mogućnost koja je njome predstavljena jeste zaista i aktualizovana. Tako u *Traktatu* Vitgenštajn kaže:

Ako je elementarni iskaz istinit, stanje stvari postoji; ako je elementarni iskaz lažan, stanje stvari ne postoji.³

Za razliku od Rasela, Vitgenštajn odbacuje ideju da razumevanje logičkih principa stičemo tako što se direktno upoznajemo sa apstraktnim logičkim objektima. Logika je imanentna svakodnevnom govoru i njeno prisustvo potiče od

³ Wittgenstein L. *Tractatus Logico-Philosophicus*, Pears D. F. & McGuinness B. F., trans., Routledge & Kegan Paul, London, 1974, §4.15.

istinosno-funkcijskih kombinacija rečenica. Struktura stvarnosti, koju predstavlja logički prostor elementarnih mogućnosti, nameće strukturu našem jeziku i čini mogućim da tautologije – logičke istine – postaju granični slučajevi našeg govora o činjenicama.

Vitgenštajn je, baš kao i Rasel, nastojao da rasvetli odnos između jezika i sveta. Međutim, kao što smo na prethodnih nekoliko primera mogli da vidimo, njihov pristup tom problemu se značajno razlikovao. Vitgenštajnova gledišta, onako kako ih je izložio u *Traktatu*, ističu apriornu prirodu logičkog atomizma i „slikovitu“ prirodu rečenica kao i tautologičnost logičkih istina. Rasel je, sa druge strane, insistirao na našoj direktnoj upoznatosti sa partikularijama i logičkim objektima što ga je odvelo razumevanju logike i jezika koje je manje strogo od Vitgenštajnovog.

Ono što je u Vitgenštajnovom delu najviše uticalo na pozitiviste tiče se primene i sadržaja *smislenih tvrđenja*. Ova tvrđenja su *aposteriorna* i sačinjena od elementarnih iskaza, a elementarni iskazi su istiniti ako i samo ako korespondiraju nekom stanju stvari, kako smo imali prilike da vidimo. Sa druge strane, elementarni iskazi korespondiraju nekom stanju stvari ako i samo ako objekti označeni imenima, kao i njihove relacije, odgovaraju načinu na koji su imena kombinovana unutar elementarnih iskaza. Nasuprot ovome, istiniti *apriorni* iskazi su tautološki. Recimo, čitava logika je, po Vitgenštajnovom mišljenju, tautološka. Dakle, iskazi su ili apriorni i analitički (oni nam ne govore ništa o svetu i ne odslikavaju stvarnost ili moguća stanja stvari) ili nam, ako su aposteriorni, govore nešto što, u slučaju da su istiniti, možemo saznati samo empirijskim putem.

O presudnom uticaju koji je Vitgenštajn, pored Fregea i Rasela, imao na njegov filozofski razvoj, Karnap, najvažniji

predstavnik logičkog pozitivizma , ovako govori u svojoj „Intelektualnoj autobiografiji“:

Najvažniji uvid do kog sam došao iz njegovog rada je bila ideja da je istina logičkih tvrđenja zasnovana samo na njihovoj logičkoj strukturi i značenju termina. Logička tvrđenja su istinita u svim zamislivim okolnostima; zbog toga je njihova istinitost nezavisna od kontingentnih činjenica sveta. S druge strane, sledi da nam ova tvrđenja ništa ne govore o svetu i da tako nemaju nikakav činjenički sadržaj.⁴

Osnovna ideja logičkih pozitivista je da smislenost iskaza razjasne odgovarajućim kriterijumom značenja. Dva su načina na koji rečenica može biti smisljena; tako što izražava aposteriornu misao, koja se može empirijski verifikovati, ili tako što izražava apriornu misao, misao koja je istinita zahvaljujući značenju. Ovo, sasvim grubo rečeno, predstavlja *princip verifikacije*: značenje iskaza sastoji se u metodu njegove provere. Provera je u slučaju aposteriornih iskaza iskustvena, dok je u slučaju apriornih iskaza metod verifikacije princip kontradikcije.

Najpoznatiju formulaciju principa verifikacije sintetičkih iskaza dugujemo Ejeru (Alfred Jules Ayer). Rečenica je, po Ejerovom mišljenju, činjenički smisljena za neku osobu P ako i samo ako P zna kako da tu rečenicu proveri, tj. ako zna koje opažanje bi dovelo do toga da prihvati dati iskaz kao istinit ili da ga odbaci kao lažan. Ako je neki iskaz takav da je pretpostavka o njegovoj istinitosti ili lažnosti u skladu sa bilo kojim iskustvom, onda je on ili tautolo-

⁴ Carnap R. „Intellectual Autobiography“ in: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, Schilpp P. A., ed., Open Court, La Salle, 1963, p. 25.

gija (ili kontradikcija) ili, pak *pseudoiskaz*.⁵ Trebalo bi istaći da je ovaj princip, makar kod nekih autora Bečkog kruga, mnogo češće korišćen kao oružje za razračunavanje sa metafizikom; koja je time proglašavana besmislenom, nego što je predstavljao temelj istraživanja o prirodi značenja.⁶

Gledište da su (metafizičke) rečenice i pitanja lišeni sazajne vrednosti bilo je zasnovano na Vitgenštajnovom principu verifikacije. Taj princip na prvom mestu kaže da je značenje neke rečenice dato uslovima njene provere i, pored toga, da je rečenica smisljena ako i samo ako je u principu proverljiva, tj. ako postoje moguće, ne nužno stvarne, okolnosti koje bi, ako bi se stekle, definitivno ustanovile istinitost te rečenice.⁷

Dakle možemo izdvojiti dve ključne komponente tadašnjeg empirističkog shvatanja znanja, onako kako su ga razumeli pripadnici logičkog pozitivizma. Prva komponenta je *logika*. Kako su to Frege i Rasel pokazali, univerzalnost logike, njena kanonizacija valjanog zaključivanja, pruža nam zajednički pojmovni okvir na osnovu kog možemo formulirati naša tvrđenja o svetu. Svako od ovih tvrđenja poseduje jednoznačnu istinosnu vrednost, ono je istinito ili lažno. Logički principi su tautološki i, dok se možemo razilaziti u pogledu različitih vrsta predikata koje uvršćujemo u naš jezik, ovaj osnovni nivo logike, predstavlja ono što nam je

5 Vidi: Ayer A. J. *Language, Truth and Logic*, Dover, New York, 1952, p. 35.

6 Vidi: Isaacson D. „Quine and Logical Positivism”, in: *Cambridge Companion to Quine*, Gibson R. F., ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 226.

7 Carnap R. „Intellectual Autobiography”, p. 45.

svima zajedničko, u onoj meri u kojoj zahtevamo da naše dedukcije budu valjane.⁸

Drugu komponentu čini *iskustvo*. Sve znanje započinje iskustvom, a ono što nam je putem iskustva neposredno dato sačinjava objektivnu dimenziju našeg saznanja. Ova objektivnost delom uključuje intersubjektivni momenat: *iskustvo nam se nameće*, ne možemo konstruisati ono što nam je neposredno dato. Tako, ukoliko ispred sebe vidim crvenu mrlju, pretpostavljam da će, u odgovarajućim, normalnim okolnostima, isti čulni utisak imati i svako drugi.

Međutim, naučni jezik nije jezik ovih neposrednih datosti. Jezik fizike, primera radi, govori o fizičkim telima mikro i makro nivoa, elementarnim česticama, silama i sl. Ništa od svega ovoga ne možemo neposredno opaziti.⁹ Ono što, po pretpostavci, opažamo jesu njihovi fragmenti u vidu čulnih utisaka koji nam jesu neposredno dati. Kako onda povratiti objektivnost fizici koja bi trebalo da predstavlja nauku koju ne bismo smeli da dovodimo u pitanje?

Ukoliko je logika *univerzalna* a jezik koji sadrži termine koji referiraju na neposredne datosti takav da ne mogu postojati suštinska neslaganja oko onoga što njime tvrdimo, onda bi logička rekonstrukcija jezika fizike koja bi za posledicu imala da svako činjeničko tvrđenje može, bar načelno, biti izraženo na ovom primitivnom jeziku čulnih datosti, bila više nego dovoljna da jeziku nauke povrati poljuljanu izvesnost. Zadatak filozofije time postaje analiza i opis pravila kojima se rukovodi ova i njoj slične lingvističke kon-

8 Detaljnije o ovome vidi u: Zorić A. „Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama“, *Theoria*, Vol. 55, br. 4, 2012, str. 39–67.

9 Iako postoji duga filozofska debata oko pitanja šta znači mogućnost opažanja kao i koje su njegove granice, ovde ćemo to ostaviti po strani. Uzećemo da je reč o direktnom čulnom opažanju.

strukcije, kao i razjašnjenje odnosa između jezika i iskustva koji se u ovom kontekstu javlja.

Tako je Karnap u svom prvom velikom delu *Logička izgradnja sveta* iz 1928. godine pokušao da preformuliše iskaze koji svoje poreklo imaju u saznanju zasnovanom isključivo na čulnom iskustvu pomoću sredstava koje nam pruža logika.¹⁰ Služeći se idejom *konstrukcije* u kontekstu naučnog jezika u principu je moguće redukovati sve pojmove na neposredne datosti¹¹. Sistem se tako gradi korak po korak, sve dok svi naučni pojmovi ne budu definisani pomoću osnovnih elemenata i odgovarajućih osnovnih relacija. Drugim rečima, naučni pojmovi se redukuju na termine kojima opisujemo neposredno čulno iskustvo. Tako svi iskazi koji sadrže neki naučni pojam mogu biti transformisani u iskaze koji se tiču isključivo neposrednog iskustva.¹²

Treba istaći da Karnap ne opisuje proces kojim mi *zaišta* dolazimo do koncepcije spoljašnjeg sveta. Ono što on ovde predlaže jeste procedura „racionalne rekonstrukcije“ našeg znanja o spoljašnjem svetu u kojoj se stari i poznati pojmovi sistematski zamenjuju novim pojmovima koji su u odnosu na prethodne superiorni kako u pogledu jasnoće tako i u pogledu preciznosti. Zaključak koji mu ovakva rekonstrukcija dopušta da izvede jeste da se spoljašnji svet može konstruisati iz onoga što nam je, kao sazajnim subjektima, neposredno dato.¹³

Osim što je za cilj sebi postavio formulisanje sistema konstrukcije koji je u dovoljnoj meri obuhvatan da može da

10 Carnap R. *The Logical Structure of the World and Pseudoproblems in Philosophy*, George R. A., trans., Open Court, La Salle, 2005.

11 *Ibid*, p. vi.

12 Carnap R. „Intellectual Autobiography“, p. 6.

13 *Ibid*, p. 5.

uključiti sve značajne naučne pojmove, Karnap takođe insistira da, čak i uprkos ovoj obuhvatnosti, takav sistem nije adekvatan za formulaciju metafizičkih pojmova. Unutar ovakvog pojmovnog sistema, sva naučna tvrđenja predstavljaju smisljena tvrđenja što se ne može reći i za stavove metafizike. Tako bi, u Karnapovoj rekonstrukciji, svi nedefinisani nelogički izrazi bili neposredno povezani sa iskustvom, a sve istinite rečenice koje se ne odnose neposredno na iskustvo bile takve da se:

- a) mogu redukovati na one koje se na iskustvo neposredno odnose, ili
- b) analitičke.¹⁴

Ovo predstavlja ideju *redukcionizma* „u malom“, svako smisljeno tvrđenje se može redukovati na tvrđenje izraženo

14 Izvore pojmova „analitičko“ i „sintetičko“ vezujemo, pre svega, za Kanta. Ključno pitanje koje je Kant sebi postavio bilo je da li su matematičke istine analitičke tj. da li je u njima pojam predikata sadržan u pojmu subjekta? Naime, u svim sudovima u kojima se zamišlja odnos jednog subjekta prema predikatu, ovaj odnos moguć je na dva načina. „Ili predikat B pripada subjektu A kao nešto što se u ovome pojmu (na skriven način) sadrži; ili B leži sasvim izvan pojma A iako sa njim doista stoji u vezi. U prvome slučaju ja nazivam sud analitičkim, u drugome sintetičkim.“ (Kant, I *Kritika čistog uma*, Popović N. M., prev., Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1932., str. 31-32). Iako Kantovo određenje analitičkih sudova ima taj nedostatak da se eksplicitno poziva na sumnjivu relaciju „sadržavanja“ između pojmova, ideja je jasna. Analitički sudovi (ili iskazi, služeći se savremenom terminologijom) jesu oni koji su istiniti isključivo na osnovu značenja termina koji se u njima javljaju. Primera radi, kako termin „momak“ znači „neoženjen čovek“, značenje rečenice „Nijedan momak nije oženjen“ je zapravo „Nijedan neoženjen čovek nije oženjen“ čija je negacija, „Neki neoženjeni ljudi su oženjeni“, logički kontradiktorna. Po Kantovom mišljenju, matematičke istine ne mogu posedovati ovaj status, čak ni one jednostavne oblika „ $7 + 5 = 12$ “.

na jeziku koji se ili tiče neposrednog iskustva ili spada u domen logičkih istina. Otuda i odrednica koja je sasvim u skladu sa Karnapovim idejama o kojima smo govorili: *logički empirizam*.

Ukoliko se svaki naučni iskaz, bar načelno, može prevesti u iskaz o osnovnim relacijama i objektima struktura o kojima želimo da govorimo, onda se svaki takav iskaz može proveriti u sučeljavanju sa neposrednim iskustvom. Štaviše, prema logičkim empiristima iz ovoga sledi, kao što smo već napomenuli, da značenje činjeničkih iskaza nije ništa drugo do metod njegove empirijske provere. To predstavlja suštinu *verifikacionističke teorije značenja*.

Redukcionizam je u bliskoj vezi sa podelom iskaza na analitičke i sintetičke, budući da se pojam analitičnosti može prirodno objasniti ukoliko prihvatimo redukcionizam i verifikacionističku teoriju značenja. Osnovni problem za svakog doslednog empiristu, kakav je bio i Karnap, jeste pitanje kako objasniti smislenost i izvesnost logičkih i matematičkih iskaza. Često se tvrdi da su logičke i matematičke istine, za razliku od njihovih empirijskih srodnika, potpuno izvesne, kao i da ne podležu reviziji. Garant ovog poslednjeg predstavlja činjenica da su ovi iskazi nužno istiniti. Takođe, dok se empirijski iskaz može saznati samo *a posteriori*, logičke i matematičke istine su apriorne. Međutim, logički pozitivisti ih ne odbacuju kao besmislene. Naprotiv, logika i matematika se često navode kao paradigmatični primeri saznanja.¹⁵

Logika je apriorna zato što je analitička. Pozitivisti su smatrali da su iskazi analitički onda kada su valjani zahvaljujući definiciji (konvenciji), tj. onda kada su istiniti na osnovu značenja delova od kojih su sačinjeni. To su is-

¹⁵ Vidi: Zorić A. „Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama“, str. 44.

kazi matematike i logike i oni izražavaju našu *odluku* da reči koristimo na određeni način, njihovo odbacivanje bi bilo kršenje nekih od pravila jezika i normi racionalnosti. Tako, na primer, *zakon neprotivrečnosti* ne predstavlja istinu o stvarnosti, već način na koji govorimo o objektima. On izražava konvenciju i odluku da ukoliko pripišemo svojstvo crvenog jednom objektu, nećemo mu u isto vreme pripisati i svojstvo da nije crven. Logika nikada ne proširuje naše činjeničko znanje, ona samo čini eksplicitnim ono što je u tom znanju već implicitno sadržano.

Još je Frege isticao da je matematika apriorna nauka. Zakoni aritmetike su fundamentalni principi svega onoga o čemu se može misliti. Reći da je nešto analitičko, za Fregea znači da se može svesti na logiku putem definicija (Frege je, naravno, bio snažno protiv konvencionalizma ma koje vrste, kako smo to već videli.). Definicije su pak istinite na osnovu značenja u njima upotrebljenih reči. Otuda su analitički iskazi istiniti na osnovu značenja. Kada je reč o pozitivistima, geometrija je obično svrstavana u aposteriorna znanja, budući da se bavi i fizičkim prostorom, ali na to je uticalo i otkriće *neeuklidskih geometrija* kao i Ajnštajnova (Albert Einstein) *teorija relativnosti*. Osnovna ideja jeste, dakle, da je analitično ono što se može svesti na logiku putem definicija. Budući da su definicije istinite na osnovu značenja u njima upotrebljenih reči, analitično je ono što je istinito na osnovu značenja i na osnovu logike.

Dakle, postoji klasa iskaza čije je značenje u potpunosti određeno konvencijama koje usvajamo, a to im garantuje posebno mesto unutar našeg jezika. Kako to kaže Ejer, oni su imuni na reviziju u svetlu iskustva i „dok se naučne hipoteze suočavaju sa protivprimerima, logički i matematički iskazi ne mogu biti opovrgnuti iskustvom već se, u najgorem

slučaju, mogu pokazati kao nepotrebni.¹⁶ Tako ne kažemo da se euklidska geometrija pokazala kao lažna već da nam, za određene svrhe, neka druga geometrija bolje služi.”¹⁷

Dakle, nužne i apriorne istine su takve zbog toga što su analitičke. Analitičke istine su istinite na osnovu definicije ili konvencije. U tom smislu je iskaz analitički onda kada njegova istinitost zavisi isključivo od definicije simbola koji se u njemu javljaju, a sintetički kada je njegova istinitost određena iskustvenim činjenicama. Otuda:

1. Neke rečenice su trivijalno istinite, tj. istinite po definiciji i takve rečenice – budući da ne dopuštaju izuzetke – su ujedno i nužne istine.
2. Razumevanje reči uključuje znanje definicija; ukoliko znamo definicije reči u rečenicama znamo da one izražavaju apriorne istine.

Logika je o jeziku, ona nije o stvarima već o načinu na koji o stvarima govorimo. Ona je tautološka, što znači da ne pruža nikakve informacije o činjenicama, već samo o tome kako mi te činjenice opisujemo. Tautološka priroda logike objašnjava njenu nužnu istinitost i univerzalnu valjanost. Isto važi i za matematiku. Analitički iskazi su istiniti na osnovu smisla, tj. značenja termina od kojih su sastavljeni. Termini imaju značenje koje imaju na osnovu jezičkih konvencija. Kod Karnapa je logika istinita na osnovu značenja logičkih partikula, a to Kvajn naziva *lingvističkom doktrinom logičke istine*. Prema ovom gledištu „analitičke istine ćemo prepoznati kao istinite na osnovu korišćenja pravila ili kon-

¹⁶ Ibid, str. 45.

¹⁷ Ayer A. J. *Central Questions of Philosophy*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1973, p. 203.

vencija koje smo naučili u procesu učenja maternjeg jezika, čime je ujedno rešena i misterija modalnosti.”¹⁸

Dakle, sve istine logike i matematike su istinite na osnovu stipulacije, tj. odluke. Ejer ističe da su jezičke konvencije mogle biti i drugačije, ali to je dovoljno da osigura nužnost i objektivnost sudova logike i matematike.¹⁹ Kakve god da su konvencije, tautologije kojima ih beležimo uvek bi bile nužne. Ako smo prihvatili neku konvenciju, onda smo samim time prihvatili analitičke istine te konvencije kao nužne i objektivne.

U ovom kontekstu, analitički iskaz predstavlja granični slučaj koji je potvrđen ma kojim čulnim iskustvom. Dakle, utisak je da redukcionizam poseduje sredstva za definisanje razlike između analitičkih i sintetičkih iskaza. Kako to Kvajn ističe, redukcionizam je na još jedan način povezan sa ovom distinkcijom, on naime „stvora potrebu za analitičnošću kao centralnim pojmom epistemologije”.²⁰ Jer, ukoliko se svaki smislen iskaz može redukovati na jedinstven skup neposrednih iskustava, pojam analitičnosti je neophodan empiristima da bi mogli da objasne smislenost logičkih i matematičkih iskaza za koje je jasno da su lišeni svakog empirijskog sadržaja.

Međutim, ovakva redukcionistička pozicija ubrzo je naišla na teškoće. Ono što je za samog Karnapa predstavljalo ključan podsticaj da poziciju iznetu u knjizi *Logička izgradnja sveta* revidira jesu događanja na polju logike. Otkriće neklasičnih logika, na prvom mestu intuicionističke logike,

18 Burgess J. „Quine’s Philosophy of Logic and Mathematics” in: *A Companion to W. V. O. Quine*, Lepore E. & Harman G., eds., Wiley, London, 2013, p. 283.

19 Vidi: Ayer A. J. *Language, Truth and Logic*, p. 84.

20 Quine W. V. „Reply to Geoffrey Hellman” in: *The Philosophy of W. V. Quine*, Schilpp P. A. & Hahn L. E., eds., Open Court, La Salle, 1986, p. 207.

dovodi u pitanje univerzalnost klasične logike.²¹ Ovo otkriće možemo tumačiti na bar dva načina. Ili ćemo, u svetlu pojave novih neklasičnih logika, tvrditi da je klasična logika jedina prava, ispravna logika ili ćemo zauzeti donekle *relativistički* stav, tvrdeći da se time otvara put logičkom pluralizmu gde se pitanje ove ispravnosti ni ne postavlja. Svaka predložena logika bila bi jednako ispravna i nijedna ne bi bila ispravnija od neke druge.²² Kriterijumi na osnovu kojih bismo vršili odabir među ovim različitim logikama umnogome bi počivali na pragmatičkim razlozima. Ovo je gledište koje će zauzeti i Karnap i koje je izraženo njegovim čuvenim *principom tolerancije*:

Nije naše da uvodimo zabrane već da uspostavljamo konvencije. U logici nema morala. Svakom je slobodan da izgradi sopstvenu logiku tj. sopstvenu formu jezika onako kako želi. Sve što se od njega zahteva jeste da, ukoliko želi da o njoj raspravlja, mora svoje metode da izloži jasno i pruži sintaktička pravila umesto filozofskih argumenata.²³

Mogući prikaz ovog zaokreta ka principu tolerancije i konvencionalizmu je i to da je Karnap pribegao jednom

21 Intuicionizam kao pravac u filozofiji matematike je nešto stariji. Godina 1907. često se navodi kao godina njegovog rađanja. Tvorac intuicionizma, holandski matematičar Brauver (Lucien Egbertus Jan Brouwer) odbranio je te godine svoju doktorsku disertaciju koja sadrži temelje onoga što će postati njegova zrela filozofska pozicija i koju će ubrzano graditi počevši od 1913. godine. Prvu aksiomatizaciju intuicionističke logike (i aritmetike), koja datira iz 1930. godine, dugujemo Brauverovom učeniku Hejtingu (Arend Heyting).

22 Vidi: Zorić A. „Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama“, str. 46.

23 Carnap R. *The Logical Syntax of Language*, Smeathon A., Brace Harcourt, trans., New York, 1937, pp. 51–52.

slabijem razjašnjenju analitičnosti od onog koje se poziva na eksplicitne definicije. Sam princip tolerancije nije bio dovoljan da spase analitičnost u matematici u svetlu prve Gedelove (Kurt Gödel) teoreme nepotpunosti. Kao dodatak Karnap je logičke dedukcije zamenio logičkim posledicama. Ipak on nije uspeo da pruži adekvatno objašnjenje pojma logičke posledice koje bismo primenili uniformno na širi skup jezika.²⁴

Problemi u filozofiji većinom nastaju upravo usled nerazumevanja funkcija jezika kao i konfuzije do koje dolazi ukoliko se ne vodi računa o njegovim različitim dimenzijama. Karnap posebno ističe pogubnost nerazlikovanja *objekt-pitanja*, koja se odnose na neki domen objekata, i *logičkih pitanja*, koja se tiču termina, rečenica, teorija i drugih lingvističkih izraza pomoću kojih referiramo na objekte iz datog domena.²⁵

Mnogi tradicionalni filozofski problemi na prvi pogled izgledaju kao da se tiču objekata, a u stvari su logička pitanja i kao takva bi trebalo da ih posmatramo. Da bismo ovo učinili moramo jasno istaći razliku između dva oblika govora, *materijalnog* i *formalnog*.²⁶ Tako, primera radi, ukoliko se koristeći se materijalnim oblikom govora zapitamo „Da li postoje brojevi?“, pitanje koje zaista postavljamo trebalo bi da izrazimo u formalnom obliku: „Da li treba prihvatiti jezik aritmetike koji sadrži numerale?“. Postavljanje pitanja u materijalnom obliku dovodi do brojnih filozofskih problema koji počivaju na nerazumevanju prirode jezika.²⁷

24 Isaacson D. „Quine and Logical Positivism“, p. 229.

25 Carnap R. *The Logical Syntax of Language*, p. 277.

26 Vidi: Zorić A. „Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama“, str. 47–48.

27 Ova vrsta razlikovanja je dobro poznata svakome ko poznaje modernu logiku. Rečenice u materijalnom obliku predstavljaju rečenice objekt-jezika, dok one izražene u formalnom obliku jesu rečenice metajezika,

Da bi se problemi ove vrste izbegli, neophodno je usvojiti precizan sistem pojmova na osnovu kog ćemo sprovesti logičku analizu jezika. Neki od pojmova ovog sistema su „analitičko“, „sintetičko“, „sinonimno“, „logička posledica“ itd.²⁸

Pomenuli smo pojam analitičnosti. Da li ovaj pojam, kao i Karnapovo novo shvatanje logike, dobija jednako radikalnan tretman? Karnap smatra da ni Frege ni Rasel nisu uspeli da pruže adekvatno objašnjenje prirode logičke istine. Koji iskazi su logički istiniti kao i pitanje šta iz čega sledi, je naprosto stvar jezičkih pravila. Govoriti jezik znači povinovati se njegovim pravilima, kao što su ona prema kojima se „momak“ može supstituisati namesto „neoženjen čovek“ ili ona na osnovu kojih prihvatanje da P , kao i prihvatanje da *ako* P *onda* Q , obavezuje na prihvatanje da Q . Logičke istine zavise, dakle, od *pitanja pravila jezika* kojim se služimo i one su sve analitičke u Karnapovom smislu te reči.

Jezik je definisan svojom sintaksom zajedno sa pravilima koja određuju šta je u kom jeziku analitički istinito kao i šta iz čega sledi. U zavisnosti od ciljeva koje sebi postavljamo, biramo i jezik koji im najviše odgovara. *Međutim, koji god jezik da odaberemo, zajedno sa njim usvajamo i njemu svojstven skup pravila koja nas obavezuju na određenu logiku.*

kojim se služimo u opisivanju objekt-jezika. Na ovom mestu moramo istaći i to da je ovakvo stanovište u potpunosti strano kako Fregeu tako i Raselu za koje sama univerzalnost logike garantuje nepostojanje ma kog spoljašnjeg stanovišta sa kog se ona može razmatrati. Ovo ističe i Goldfarb (Warren Goldfarb) kada kaže da: „[U logicizmu Fregea i Rasela] ukoliko sistem čini jedan univerzalni logički jezik onda ne može postojati spoljašnje stanovište sa kog neko može posmatrati i raspravljati o ovom sistemu. Metasistematska razmatranja su ne samo nepoželjna već i nedopustiva.“ Goldfarb W. „Logic in the Twenties: The Nature of the Quantifier“, *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 44, no. 3, 1979, p. 353.

28 Carnap R. *The Logical Syntax of Language*, p. xiii.

Prema tome, mi uvek pretpostavljamo neki skup konvencija a time i određenu logiku koja onda određuje koja je vrsta zaključivanja valjana. Iz ovoga sledi da izbor jezika ne može biti zasnovan teorijski, ili „saznajno“ kako to Karnap kaže. *Izbor jezika je stvar pragmatične odluke.*²⁹

Ukoliko želimo da iznosimo teorijska tvrđenja sa najvećom mogućom naučnom preciznošću, moramo eksplicitno navesti jezik kojim se služimo kao i pravila koja određuju njegove analitičke istine i relaciju posledice u našem deduktivnom sistemu. Budući da jezik mora posedovati bar neke nedefinisane termine, Karnapov princip tolerancije se proteže i na *ontologiju*, tj. na pitanje za koje vrste entiteta nas teorija obavezuje da tvrdimo da postoje? Uzmimo jednostavan primer. U kontekstu aritmetike možemo postaviti pitanje „Da li postoji prost broj između 12 i 15?“, ali ne možemo na smislen način, služeći se istim jezikom, postaviti pitanje „Da li postoje brojevi?“³⁰ Ovo drugo pitanje Karnap naziva *spoljašnjim* ili pitanjem koje se tiče lingvističkog okvira, a odgovor na njega možemo pružiti samo u kontekstu celishodnosti usvajanja jezika aritmetike.³¹

Ontologija, tradicionalno shvaćena, je po Karnapovom mišljenju pseudo-nauka. Pitanja o onome što postoji jesu ili praktična pitanja oko toga kojim jezikom treba da se služimo ili pak naučna, unutrašnja pitanja koja se postavljaju unutar prihvaćenog jezičkog okvira. Na osnovu do sada rečenog, bilo koje pitanje poseduje saznajni smisao samo ukoliko je izraženo u jeziku sa jasnim pravilima, zahvaljujući kojim je na njega moguće dobiti odgovor, odnosno, rešivo je.

29 Vidi: Zorić A. „Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama“, str. 48.

30 Ibid, str. 49.

31 Carnap R. „Empiricism, Semantics, Ontology“, *Revue Internationale De Philosophie*, 4 (2), 1950. pp. 20–40.

Ovakvo zrelo Karnapovo gledište dovodi nas do tematike kojoj je takođe posvećivao svoju nepodeljenu pažnju i koju je na sistematski način razmatrao u knjizi *Značenje i nužnost* objavljenoj 1947. godine (drugo, dopunjeno izdanje te knjige objavljeno je devet godina kasnije).³² Kao što iz naslova može da se zaključi, ova Karnapova studija je posvećena prirodi značenja lingvističkih izraza i sadrži vredna razmatranja o modalnoj logici koja će postati nezaobilazna za sve one koji su se tokom narednih decenija zanimali za filozofske probleme koji se tiču ove oblasti.

Da bismo izložili te poznije Karnapove ideje u vezi sa lingvističkim značenjem i pojmom modalnosti, biće nam od koristi da se sasvim kratko prisetimo osnovnih Fregeovih ideja o kojima smo ranije govorili. Videli smo da bi, po Fregeovom mišljenju, *imena* trebalo smatrati osnovnim izrazima u semantičkom smislu. Svakom imenu možemo da pridružimo njegovu referenciju (objekat koji je imenovan tim imenom) i smisao (ili značenje – način na koji nam je referencija tog imena data ili predstavljena). Referencija jednostavnih imena jesu objekti ili stanja stvari, dok je njihov smisao iako nejezički, takav da ga ne smemo poistovetiti sa referencijom. Reč je o apstraktnim objektima, nalik matematičkim, koji nisu mentalne konstrukcije i ne mogu se po volji stvarati već samo otkrivati. Sa druge strane, deklarativne rečenice bi trebalo da posmatramo kao složena imena. Referencija rečenica nisu fizički objekti niti stanja stvari, već posebni apstraktni entiteti kojih ima tačno dva – *istina* i *laž* i to su istinosne vrednosti. Smisao rečenica, *misao* koja je njima izražena ili *iskaz*, takođe moramo razlikovati od njihove referencije – istinosne vrednosti – iako se i u jednom i u drugom slučaju radi o nejezičkim entitetima.

³² Carnap R. *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*, University of Chicago Press, Chicago, 1964.

U određenim kontekstima može se dogoditi da lingvistički izrazi izgube svoju uobičajenu referenciju i da umesto nje usvoje ono što bi bio njihov uobičajeni smisao. Tako ne bismo smeli da analizu referencije lingvističkog izraza činimo nezavisnom od analize smisla ili značenja tog izraza: postoje okolnosti u kojima smisao preuzima ulogu referencije izraza.

Karnap je svoje istraživanje pojma značenja (ili smisla, u Fregeovoj terminologiji) započeo sledećim, osnovnim principom: ako želimo da govorimo o značenju i referenciji, onda moramo biti u stanju da jasno formulišemo kada su dve ili više referencija ili značenja jednaki jedni drugima. Drugim rečima, da bismo se uopšte bavili pojmom značenja i referencije, neophodno je da prethodno formulišemo *kriterijume identiteta* koji se na njih odnose. Dakle, moramo sasvim precizno odrediti kada dva izraza imaju istu referenciju ili isto značenje.

U knjizi *Značenje i nužnost* Karnap izlaže jasne kriterijume koji se tiču jednakosti o kojoj smo govorili, i te ćemo kriterijume sada ukratko predstaviti. Međutim, treba istaći da Karnap radije govori o *ekstenziji* umesto o referenciji nekog izraza, kao i o *intenziji* umesto o njegovom smislu ili značenju. Te terminologije ćemo se i mi držati u nastavku. Pretpostavimo, za početak, da nam je dat neki jezik *S* kojim možemo da se služimo da bismo unutar njega formulisali naše rečenice. Klasu rečenica jezika *S*, koja za svaku (atomsku) rečenicu koja se u *S* može formulisati, sadrži bilo nju, bilo njenu negaciju (ali ne obe), zvaćemo *opisom stanja u S*. Opisi stanja su u tom pogledu nalik Lajbnicovim mogućim svetovima. Samo jedan opis stanja odgovara konfiguraciji stvarnog sveta, i taj bismo opis stanja mogli da nazovemo *stvarnim*. Taj opis stanja sadrži sve i samo istinite rečenice (drugim rečima, sve istinite rečenice, kao i negacije svih

lažnih rečenica), pa možemo reći da samo one rečenice koje važe u stvarnom opisu stanja jesu istinite. Neka konkretna rečenica može da se javi u mnogo različitih opisa stanja, ali ne mora nužno da se javlja u svima njima. Klasu opisa stanja u kojima neka konkretna rečenica važi zvaćemo njenim *opsegom*.

Sada, kada smo uveli nešto Karnapove terminologije koja će nam biti neophodna za ono što sledi, možemo da definišemo relaciju ekvivalencije između rečenica, da kažemo kada su one *logički istinite* (L—istinite) kao i kada su *logički ekvivalentne* (L—ekvivalentne):

1. Rečenice S_1 i S_2 su ekvivalentne (u S) ako i samo ako je rečenica $S_1 \leftrightarrow S_2$ istinita (u S).
2. Rečenica S_1 je L—istinita (u S) ako i samo ako važi u svim opisima stanja (u S).
3. Rečenice S_1 i S_2 su L—ekvivalentne (u S) ako i samo ako je rečenica $S_1 \leftrightarrow S_2$ L—istinita.

Vidimo, dakle, da su dve rečenice (materijalno) ekvivalentne ako i samo ako imaju istu istinosnu vrednost, tj. ili su obe istinite ili obe lažne. Sa druge strane, pojam L—istinitih rečenica bi trebalo da precizira donekle nejasan pojam nužnih ili analitičkih istina. Za taj pojam će važiti da je rečenica S_1 L—istinita u S ako i samo ako je S_1 istinita u S i njena se istinitost može utvrditi samo na osnovu semantičkih pravila sistema S, bez ikakvog pozivanja na nelingvističke činjenice. Pojam L—ekvivalencije možemo da razumemo ovako: dve rečenice, S_1 i S_2 su L—ekvivalentne ako i samo ako S_1 i S_2 važe u istim opisima stanja, tj. nemoguće je da jedna od njih bude istinita a druga lažna.

Karnap je ovakvu analizu ponudio ne samo za rečenice, kao što smo mogli da vidimo, već i za sve lingvističke iz-

raze koji mogu da budu predmet semantičke analize. Takve izraze on naziva *designatorima* i za njih formuliše sledeće definicije ekstenzionalne i intenzionalne jednakosti (tj, jednakosti referencije i smisla, tim redom):

1. Dva designatora *imaju jednaku ekstenziju* (u S) ako i samo ako su ekvivalentni (u S).
2. Dva designatora *imaju jednaku intenziju* (u S) ako i samo ako su L–ekvivalentni (u S).

Osim deklarativnih rečenica, među designatore spadaju još i individualne konstante ili opisi, kao i *predikatori* – predikatske konstante, složeni predikati i slično. Samim tim preostaje da objasnimo šta za ove izraze znači reći da su ekvivalentni. Materijalna ekvivalencija je binarni veznik. Njena uloga je da od rečenica pravi nove rečenice. Karnap ovaj uobičajeni pojam ekvivalencije proširuje na preostale designatore ovako: za predikatore (predikatske konstante) P i Q, „ $P \leftrightarrow Q$ ” znači isto što i „ $\forall x(Px \leftrightarrow Qx)$ ”; osim toga, za individualne konstante a i b, pišemo „ $a \leftrightarrow b$ ” umesto uobičajenog iskaza identiteta „ $a = b$ ” koji nam govori da je a ista individua kao i b. Sada pojmove ekvivalencije i L–ekvivalencije možemo da proširimo sa rečenica na designatore proizvoljne vrste, kao što smo to činili gore. Jedino je važno da vodimo računa o tome da kada govorimo o pomenutim relacijama, uvek imamo na umu designatore istog tipa.

Ova Karnapova analiza daje nam preciznu ali i iznenađujuće jednostavnu karakterizaciju jednakosti značenja i referencije. Takođe, čini se da je ona sasvim u skladu sa Fregeovom semantikom, jer će se i ovde pokazati da je ekstenzija rečenice njena istinosna vrednost, dok je njena intenzija iskaz koji je njome izražen. Isto važi i za vlastita imena i

opise, koje Karnap zbirno naziva individualnim izrazima: ekstenzija individualnog izraza jeste individua ili objekat koji je njime imenovan, dok je intenzija njegov individualni pojam što gotovo da je isto što i Fregeov pojam smisla. Tako je ekstenzija individualnog izraza „Valter Skot” čovek koji napisao *Vejverli*, dok je intenzija tog izraza individualni pojam *Valter Skot*.

Izgleda da smo sada, oslanjajući se na Karnapovu analizu, u stanju da izbegnemo donekle neprijatnu posledicu Fregeove semantike da, u određenim kontekstima, lingvistički izraz može da promeni svoj smisao kao i referenciju. Po Karnapovom mišljenju, ekstenzija i intenzija nekog lingvističkog izraza uvek ostaju iste, nezavisno od konteksta u kojima se taj izraz javlja. Međutim, Karnap ovo postiže tako što *ograničava* pravilo supstitucije. Tako ćemo imati da su dva lingvistička izraza uzajamno zamenljiva u nekom kontekstu, ako je novi kontekst koji nastaje kao rezultat supstitucije ekvivalentan starom. Slično tome, kažemo da su dva izraza L–zamenljiva, ako je novi kontekst L–ekvivalentan starom.

Primeru radi, ako posmatramo izraze „Skot” i „autor *Vejverlija*”, onda oni nisu uzajamno zamenljivi u rečenici:

Petar zna da je Skot Skot,

jer rečenica koja nastaje kao rezultat ove zamene

Petar zna da je Skot autor *Vejverlija*,

nije ekvivalentna našoj početnoj rečenici. Moglo bi da se kaže da Karnap na ovaj način zaobilazi naš problem pre nego li ga rešava. Da li smo problem rešili ako naprosto eliminišemo ili ograničimo pravilo koje nam zadaje nevolje? U Fregeovom slučaju, mogli bismo naprosto da ograničimo pravilo supstitucije na ekstenzionalne kontekste i da tako

izbegnemo promenu referencije rečenica unutar kojih smo to pravilo primenili.

Karnap, pak, insistira na tome da odnos između izraza i njihove ekstenzije i intenzije *ne treba* shvatiti kao relaciju imenovanja – sasvim suprotno Fregeovim gledištima o prirodi odnosa između izraza, sa jedne, i njihove referencije i smisla sa druge strane. Neograničena primena pravila supstitucije u slučajevima kada je zaista reč o relaciji imenovanja je sasvim opravdana; ograničavanje ovog pravila u takvim slučajevima bilo bi krajnje neplauzibilno. Međutim, pošto u njegovom sistemu uopšte nema instanci relacije imenovanja, ne može se reći da on uvodi ograničenja na primenu pravila supstitucije tamo gde im nije mesto. Tako bi ograničenja ovog pravila bila dopustiva u njegovom sistemu, ali ne i u Fregeovom.

Nije teško odmeriti snagu ovog Karnapovog argumenta. Kada kaže da semantička relacija koja zahteva ograničavanje pravila supstitucije nije relacija imenovanja, tj. kada stipulira da relacija između izraza i njihove ekstenzije i intenzije nije instanca ove relacije – isto to ograničenje ne možemo da smatramo neplauzibilnim u Fregeovom slučaju. Stiče se utisak da Frege, po definiciji, uopšte ne govori o relaciji imenovanja. Ako je to tačno, onda su problemi sa kojima se naša teorija suočava izbegnuti prostom terminološkom stipulacijom.

Tako dolazimo do ontološkog problema koji je Frege uočio, a koji Karnap rešava na vrlo zanimljiv način. Ako unutar semantike povezujemo lingvističke sa nelingvističkim strukturama, onda bi makar u načelu trebalo da bude jasno koju vrstu nelingvističkih struktura u našem razmatranju dopuštamo. U Fregeovom slučaju, odgovarajuće nelingvističke strukture čine kako fizički objekti, osobe i slično, tako i apstraktni objekti kao što su istinosne vrednosti ili bes-

konačna hijerarhija smisla naših jezičkih izraza. Tako je, na primer, Čerč (Alonzo Church) bio spreman da dopusti beskonačno mnogo značenja (apstraktnih objekata koje je, ponekad, slično Fregeu, zvao „smislovima“ ili, slično Karnapu, „pojmovima“), kao i postojanje onih značenja kojima nisu pridružena odgovarajuća imena ni u jednom stvarnom jeziku – sve dok se za njih može reći da imaju imena u nekom zamislivom, mogućem jeziku.³³

U radu „Empirizam, semantika, ontologija“ Karnap ističe da bez mnogo bojazni možemo da dopustimo apstraktne objekte, samo ako smo spremni da razlikujemo unutrašnja od spoljašnjih pitanja – kao što smo već imali prilike da vidimo. Iako eksplicitno kaže da naša odluka da se služimo jezikom (fizičkih) stvari, primera radi, ima za posledicu naše „prihvatanje“ fizičkog sveta, ovo prihvatanje nije ništa drugo do pragmatička karakterizacija jezika kao efikasnog, efektivnog i jasnog.

Ali, da li bismo mogli s pravom da kažemo da se jezikom stvari služimo baš zato što smo uvereni da stvari o kojima taj jezik govori *zaista postoje*. Da li to što neki jezik smatramo efikasnim, efektivnim i slično, počiva na jednoj prethodnoj činjenici da verujemo da on opisuje objekte koji su nezavisni od toga kakve tačno lingvističke konvencije usvajamo? Razlog zašto mnogi filozofi sa sumnjom posmatraju jezik brojeva ili pak pokušavaju da taj jezik redukuju na jezik fizičkih stvari ili da ga na neki drugi način parafraziraju, jeste taj što su nam brojevi manje „dostupni“ od stolova, stolica i šolja za kafu. Ova razlika nije od prevelike važnosti za Karnapa jer on i ne razmatra razloge koji neki jezik čine korisnim. Njegova ontološka otvorenost se u krajnjoj instanci svodi na ontološku ravnodušnost koja mu

³³ Vidi: Church A. *Introduction to Mathematical Logic, Volume I*, Princeton University Press, Princeton, 1956, pp. 6–7.

sasvim dobro služi. U Fregeovom sistemu, smisao mora da pripada drukčijem ontološkom tipu od referencije, kako smo imali prilike da vidimo. Sada se nameće pitanje da li u Karnapovom sistemu, ekstenzije i intenzije takođe moraju pripadati sebi svojstvenim ontološkim kategorijama?

Odgovor je, ne. Na prvom mestu, međutim, pokazaćemo da je sasvim jednostavno napraviti takvu ontološku razliku. Da bismo to učinili, poslužićemo se Karnapovom lingvističkom kategorijom predikatora. Posmatrajmo, zato, sledeće dve rečenice:

1. Skot je ljudsko biće.
2. Skot je dvonožac bez perja.

Prvo, ekstenzija predikatora „je ljudsko biće“ jeste klasa (ili skup) svih ljudi, dok je intenzija tog predikatora svojstvo *biti čovek*. Sa druge strane ekstenzija od „je dvonožac bez perja“ jeste klasa svih dvonožaca bez perja, dok je intenzija tog izraza svojstvo *biti dvonožac bez perja*. Sada, možemo svaku od prethodne dve rečenice da parafraziramo na dva načina, tako da se njihov logički sadržaj ne promeni. Prvu od njih bismo mogli da parafraziramo ovako:

- 1.e Skot pripada klasi svih ljudskih bića.
- 1.i Skot poseduje svojstvo *biti čovek*.

Što se druge rečenice tiče, imaćemo:

- 2.e Skot pripada klasi svih dvonožaca bez perja.
- 2.i Skot poseduje svojstvo *biti dvonožac bez perja*.

Na prvi pogled, moglo bi da izgleda da nije toliko bitno da li govorimo o klasama ili svojstvima. Međutim, to neće

biti slučaj. Kriterijumi identiteta za klase i svojstva se suštinski razlikuju. Dve klase su jednake ako i samo ako imaju iste elemente. One su ekstenzionalni objekti i, makar kada je reč o onim klasama koje imaju realizaciju unutar fizičkog sveta, njihovu je jednakost u principu moguće utvrditi empirijskim putem. Primera radi, empirijsko je otkriće da je klasa svih ljudskih bića jednaka klasi svih dvonožaca bez perja.

Sa druge strane, možemo reći da su svojstva jednaka ako se samo logičkim sredstvima može pokazati da sve što poseduje jedno od svojstava poseduje i drugo, i obrnuto. Međutim, ne možemo samo na osnovu logike da pokažemo da svojstva *biti čovek* i *biti dvonožac bez perja* povlače jedno drugo.

Iako rečenice (1.e) i (2.e) povlače jedna drugu, to neće biti slučaj kada se radi o rečenicama (1.i) i (2.i). Kada bi rečenica (1.e) imala za posledicu rečenicu (1.i), i slično za rečenice (2.e) i (2.i), onda bi i (1.i) i (2.i) povlačile jedna drugu – što smo rekli da ne može biti slučaj. Dakle, nijedna od rečenica (1.e) i (1.i), kao i (2.e) i (2.i), ne može imati za posledicu onu drugu. Čini se da na osnovu ovoga možemo da zaključimo da se ekstenzije i intenzije ne mogu redukovati jedne na druge, kao što je slučaj bio i sa Fregeovim pojmovima referencije i smisla. Međutim, Karnap je pokazao da je ovo moguće učiniti i da ne postoji potreba za umnožavanjem entiteta na koje se unutar naše teorije značenja oslanjamo.

Prisetimo se da Karnap kaže da onoga trenutka kada počnemo da se služimo jezikom stvari ili jezikom brojeva, mi „prihvatamo” stvari ili brojeve. Ako se služimo jezikom referencije i jezikom smisla, analogno tome, prihvatamo referenciju i smisao kao naše teorijske entitete. Slično je i sa jezicima ekstenzija i intenzija, kao što smo upravo poka-

zali. Pošto se ovi jezici ne mogu direktno prevesti jedan na drugi jer entiteti o kojima govore (klase i svojstva) imaju različite kriterijume identiteta, kao što smo videli, možemo da se oslonimo na Karnapovu ontološku otvorenost i da priznamo postojanje ovim različitim kategorijama objekata.

Karnap će se ipak zalagati za drugi put. Umesto da zadržimo naše ekstenzionalne i intenzionalne jezike i obavežemo se na objekte o kojima oni govore, možemo pokušati da ih prevedemo na treći, neutralan jezik koji više neće govoriti ni o ekstenzijama niti o intenzijama. Tako, umesto da govorimo o svojstvu *biti čovek* i klasi svih ljudskih bića ili o svojstvu *biti dvonožac bez perja* i klasi svih dvonožaca bez perja, možemo da se poslužimo „neutralnim“ jezikom i da naprosto govorimo o ČOVEKU i DVONOŠCU BEZ PERJA. Međutim, da li nam ovo nespominjanje klasa i svojstava zaista pomaže da naš problem rešimo na zadovoljavajući način?

Ako posmatramo rečenice:

3. Klasa svih ljudi jednaka je klasi svih dvonožaca bez perja.
4. Svojstvo *biti čovek* nije jednako svojstvu *biti dvonožac bez perja*.

možemo da vidimo da, iako su one kompatibilne, njihovi „neutralni prevodi“ mogu da nas dovedu u teškoće:

3.n₁ ČOVEK je jednak DVONOŠCU BEZ PERJA.

4.n₁ ČOVEK nije jednak DVONOŠCU BEZ PERJA.

Karnapov zaključak je da unutar neutralnih jezika, nalik ovom koji smo uzeli za primer, ne možemo da govorimo o jednakosti. On nas podseća da je pojam ekstenzionalne jednakosti definisao služeći se pojmom ekvivalencije, dok se za

definiciju pojma intenzionalne jednakosti poslužio L—ekvivalencijom. Kada to imamo u vidu, možemo da dobijemo sledeće konzistentne prevode pomenutih rečenica:

3.n₂ ČOVEK je ekvivalentan DVONOŠCU BEZ PERJA.

4.n₂ ČOVEK nije L—ekvivalentan DVONOŠCU BEZ PERJA.

Dakle, umesto da govori o jednakosti uzajamno isključivih ekstenzionalnih i intenzionalnih entiteta, Karnap će govoriti o ekvivalenciji i L—ekvivalenciji entiteta istoga tipa.

Karnap je ove entitete smatrao ontološki neutralnim. Međutim, Dejvidson (Donald Davidson) je pokazao da imamo dovoljno razloga da ih, naprotiv, smatramo intenzionalnim entitetima.³⁴ Sa tim Dejvidsonovim argumentom se potom složio i sam Karnap.³⁵ Ovakav ishod ima jednu neprijatnu posledicu. Reč je o tome da u semantici više ne možemo imati ono što smo uzimali zdravo za gotovo – referenciju. Naše razmatranje smo započeli analizom imena, posebno vlastitih imena, jer se u ovom slučaju odnos između lingvističkog izraza i sveta činio najjasnijim. Vlastito ime imenuje konkretnu individuu i to je referencija tog imena. Zapazili smo, zajedno sa Fregeom, da ontološki problematičniji pojam smisla moramo da dopustimo iz nužde – kako bismo rešili probleme u vezi sa iskazima identiteta o kojima je ranije bilo reči. Sada, izgleda da možemo da izbegnemo udvajanje entiteta neophodnih za funkcionisanje naše semantičke teorije ali samo po cenu odricanja od referencije. Time je čitavo naše izlaganje koje počiva na razumevanju imena kao fundamentalnih jezičkih izraza, dovedeno u pitanje.

34 Davidson D. „The Method of Extension and Intension” in: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, pp. 311–349.

35 Carnap R. „Replies and Systematic Expositions” in: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, p. 911.

U takvim okolnostima, mogli bismo da odbacimo Karna-povu tezu o neutralnosti za koju se na kraju pokazalo da predstavlja tezu intenzionalnosti i da se vratimo semantičkim gledištima koja su donekle bliža Fregeovim. Možemo da nastavimo da radimo sa imenima kao i ekstenzionalnim i intenzionalnim entitetima što bi nam omogućilo da probleme koji se javljaju rešimo na drugačiji način. Ovo je, u grubim crtama, bila Čerčova ideja. Osim toga, mogli bismo da poreknemo primat imenima i opisima kao semantički fundamentalnim izrazima i da ih metodom logičke analize parafraziramo u druge lingvističke kontekste. Kao što smo imali prilike da vidimo, ovo je bila glavna ideja Raselove teorije opisa. Na kraju, mogli bismo isto tako da potpuno odustanemo od pojmova značenja i intenzije i da semantičku analizu ograničimo na čistu analizu referencije. Tim je putem pošao Kvajn.

6

KVAJNOVA POZICIJA

Prisetimo se za trenutak razloga koji su naveli Fregea da u svojoj analizi lingvističkih izraza, pored pojma referencije, uvede i pojam smisla. Frege je smatrao očiglednim da su rečenice:

1. Večernjača = Zornjača, i
2. Večernjača = Večernjača

suštinski različite. Prva od njih je sintetička ili empirijska rečenica, nešto što s pravom možemo nazvati astronomskim otkrićem. Druga je, međutim, analitička rečenica čiju istinitost možemo znati *a priori*. Videli smo da bi ova razlika nestala ukoliko bismo u našoj semantičkoj analizi dopustili samo pojam referencije – referencije imena su jednake, kao i referencije naših rečenica. Kvajnov veliki zaokret počiva na ukidanju razlike između analitičkih i sintetičkih rečenica, čime je uvođenje pojma smisla ili značenja u semantičku analizu učinio nepotrebnim.

Kvajn je svoju tezu prvi put izneo 1951. godine u radu „Dve dogme empirizma”¹ čije ćemo glavne ideje ovde ukratko

¹ Quine W. V. „Two Dogmas of Empiricism”, in: *From a Logical Point of View*, 2nd revised edition, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1980, pp. 20–46.

izložiti.² Kvajnov argument je relativno jednostavan: on pokušava da pokaže da pojam analitičnosti nije u dovoljnoj meri razjašnjen i da zato ne možemo napraviti preciznu razliku između analitičkih i sintetičkih rečenica. Na prvom mestu, on će pokazati da ne moramo da definišemo sam pojam značenja, ako smo u stanju da definišemo pojam *jednakosti* značenja. Vidimo da ova ideja prati ono što je Karnap pokušao da učini u knjizi *Značenje i nužnost*. Kvajn, dalje, tvrdi sledeće: analitičke rečenice čine onu klasu logički istinitih tvrdjenja koja ostaju istinita u svakoj interpretaciji njihovih nelogičkih izraza, zajedno sa širom klasom tvrdjenja koja se mogu transformisati u logički istinita tvrdjenja za menom svih ili samo nekih javljanja nelogičkih izraza koje sadrže, izrazima koji su im sinonimni. Na primer, rečenica:

Nijedan neoženjen čovek nije oženjen.

bi pripadala prvoj klasi rečenica. Jer, ako drukčije interpretiramo nelogičke izraze koji se u njoj javljaju dobićemo, primera radi, sledeću rečenicu

Nijedna nerazvedena žena nije razvedena.

koja je, opet, logička istina. Međutim, analitička rečenica

Nijedan momak nije oženjen.

nije ove vrste. Ona nije istinita u svim interpretacijama svojih nelogičkih izraza, kao što možemo da vidimo na primeru sledeće rečenice:

Nijedan čovek nije razveden.

Međutim, ako u pretposlednjoj rečenici izraz „momak“ zamenimo njemu sinonimnim izrazom „neoženjen čovek“, dobićemo prvu od navedenih rečenica odozgo. Dakle, možemo

² Opširnije vidi u: Zorić A. „Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama“.

da vidimo da karakterizacija analitičkih rečenica koje pripadaju ovoj drugoj klasi, a time i određenje pojma analitičnosti uopšte, počiva na pojmu „sinonimnosti“ ili „jednakosti značenja“. Međutim, možemo li da u dovoljnoj meri razjasnimo pojam sinonimnosti?

Može se činiti da je Karnap već ponudio jedno takvo razjašnjenje koje se oslanja na pojmove ekvivalencije i L–ekvivalencije. Međutim, kao što će Kvajn istaći, to je objašnjenje u mnogim svojim segmentima manjkavo. Prisetimo se da je Karnap ove pojmove definisao služeći se pojmom mogućih opisa stanja. To pretpostavlja da su sve (atomske) rečenice nezavisne, a ovo ograničenje ima za posledicu da su sve analitičke rečenice koje pripadaju drugoj klasi rečenica od samoga početka isključene ili da, pak, možemo da ih klasifikujemo kao sintetičke rečenice. Primera radi, rečenice

Petar je neženja,

i

Petar je oženjen,

nisu nezavisne, zato što ako je prva od njih istinita, druga ne može biti, pa ne možemo obe dopustiti kao atomske rečenice unutar naših opisa stanja. Kada bismo to učinili, postojao bi makar jedan mogući opis stanja u kojem su obe ove rečenice istinite, pa rečenica

Nijedan momak nije oženjen,

ne bi bila istinita u svim opisima stanja, pošto bi momak koji je oženjen postojao u makar jednom od njih. Međutim, ova poslednja rečenica tada ne bi bila L–istinita na osnovu Karnapove definicije ovog pojma, a time ni analitička.

Opis stanja kao merilo za analitičnost prikladno je samo za jezike u kojima ne postoje ne-logički parovi sinonima, kao što su „momak” i „neoženjen čovek” – naime, u kojima ne postoji onaj tip parova sinonima na kojem se zasniva druga klasa analitičkih izraza. Opis stanja kao merilo u najboljem slučaju jeste rekonstrukcija logičke istinitosti, ali ne i analitičnosti.³

Možda bismo mogli da pojam analitičke istine svedemo na pojam logičke istine pomoću odgovarajućih *definicija*. Međutim, Kvajn će pokazati da pojam definicije, zajedno sa njemu srodnim pojmovima kao što je pojam razjašnjenja, takođe počiva na našem prethodnom razumevanju pojma sinonimnosti. Izuzetak bi u ovom slučaju predstavljala proizvoljna pravila koja bi u naše jezike uvodila skraćenicе. Činjenica je da nam ni pojam uzajamne zamenljivosti *salva veritate* nije od pomoći. Kvajn će pokazati da je zamenljivost *salva veritate* moguća samo u ekstenzionalnim jezicima, kao što smo mogli da vidimo na primeru Fregeove teorije. Ispostaviće se da su izrazi „momak” i „neoženjen čovek” uzajamno zamenljivi *salva veritate* u ekstenzionalnim kontekstima, ali to jednako važi i za izraze „čovek” i „dvonožac bez perja” koje bismo, za razliku od prvog para izraza, teško mogli da smatramo sinonimima.

Naposletku, mogli bismo da pokušamo da rešenje pronademo pozivajući se na semantička pravila koja klasu svih rečenica dele na one koje su analitičke i one koje to nisu. Međutim, takva pravila onda ili sadrže nerazjašnjeni izraz „analitičko” ili pokreću pitanje zašto baš ta, a ne neka druga podela čini analitičke rečenice elementima te klase.

3 Quine W. V. „Two Dogmas of Empiricism”, pp. 23–24.

Semantička pravila koja određuju analitičke rečenice jednog veštačkog jezika zanimljiva su jedino ako je prethodno razumljiv pojam analitičnosti; ipak, ona nimalo ne doprinose tom razumevanju.⁴

Kvajn smatra da nijedna korisna definicija pojmova analitičnosti, sinonimnosti i značenja nije data. Ako je to zaista slučaj, mogli bismo da zaključimo dve stvari. Ili da je pojam analitičnosti tvrđenja nesvodiv i nedefinabilan, ili da bi trebalo – i to je ono za šta se Kvajn zalaže – da odustanemo od uverenja da se analitička i empirijska tvrđenja mogu sasvim precizno razdvojiti.

Međutim, iako izgleda *a priori* razložna, razlika između analitičkih i sintetičkih rečenica jednostavno još nije određena. Pretpostavka da je to razlikovanje uopšte moguće jeste jedna neempirijska dogma empirista, jedno metafizičko *Credo*.⁵

Dakle, na početku smo želeli da uspostavimo strogu granicu između analitičkih i sintetičkih rečenica našeg jezika, a da bismo to učinili morali smo da dopustimo nešto nalik značenjima unutar naše semantičke teorije. Pošto se ispostavilo da je ova granica nejasna, značenja postaju sasvim suvišna.

Međutim, šta je sa analizom verovanja, modalnih stavova ili iskaznih stavova uopšte? Nisu li značenja neophodna u tim kontekstima? Prisetimo se da smo, u tim kontekstima, morali da budemo oprezni u pogledu pravila supstitucije i da dopustimo značenja kao referencije naših izraza da bismo to pravilo u punom obimu zadržali. Ali, Kvajn neće

⁴ Ibid, p. 36.

⁵ Ibid, p. 37.

po svaku cenu želeti da zadrži pravilo supstitucije u svim mogućim kontekstima, kao što je to bio slučaj sa Fregeom. Takođe, on ne želi ni da uvodi više ili manje proizvoljna ograničenja primene ovog pravila, kao što je to činio Karnap. Kvajn će dopustiti da pravilo supstitucije u nekim kontekstima naprosto ne važi i to će mu poslužiti kao argument da pokaže da u tim slučajevima imamo posla sa vezom koja nije ekstenzionalne ili referencijalne prirode i koju bi zato trebalo da odbacimo. Da bi se takva veza učinila preciznom, trebalo bi, primera radi, izvršiti odgovarajuću analizu u kontekstu modalne logike. Ako ta analiza treba da počiva na pojmovima koji nisu ekstenzionalni ili referencijalni, što i jeste slučaj, onda bi, po Kvajnovom mišljenju, od takvog zadatka trebalo da se odustane. Kvajn je tvrdio da je modalna logika nusproizvod postuliranja značenja. Ako značenja kao sumnjivi entiteti nestanu iz našeg filozofskog korpusa, zajedno sa njima će nestati i modalna logika – pod uslovom da nismo u stanju da je ekstenzionalno interpretiramo.

Kvajn je takođe prihvatio Raselovu teoriju opisa o kojoj smo ranije govorili, i u skladu sa tim je smatrao da vlastita imena i opisi mogu da se parafraziraju na takav način da prestanu da funkcionišu kao nezavisni izrazi čija je uloga da imenuju objekte, već da ih pre treba razumeti kao nepotpune rečeničke izraze. Mogli bismo reći da je, u izvesnom smislu, Frege već nagovestio takvu ideju svojim *principom kontekstualnosti*: reči poseduju značenja samo u kontekstu rečenica u kojima se javljaju i samo oni koji u dovoljnoj meri razumeju jezik ili totalitet designacija kojima neko vlastito ime pripada mogu razumeti smisao tog imena.⁶ Dakle, fokus naše semantičke analize se sa imena

6 Frege G. „On Sinn and Bedeutung“, p. 153.

sada prenosi na čitave rečenice zajedno sa njihovom referencijom – istinosnim vrednostima. Glavni zadatak teorije značenja u ovom novom kontekstu postaje određivanje istinosnih uslova rečenica. Pošto razlika između analitičkih i sintetičkih ili empirijskih rečenica više ne igra presudnu ulogu i analitičke rečenice posmatramo samo kao granične slučajeve sintetičkih rečenica, funkcionalna teorija istine koju ćemo biti u stanju da primenimo na empirijske rečenice jeste sve što nam je potrebno da bismo razrešili semantičke zagonetke sa kojima smo se susretali.

Jedan vredan pokušaj da se to učini dugujemo Dejvidsonu. Naime, činilo se da (formalna) teorija istine Tarskog (Alfred Tarski) pruža sredstva da teoriju značenja koja počiva na „nejasnim“, intenzionalnim entitetima redukujemo na teoriju istine empirijskih rečenica. Dejvidson je pokušao da pokaže da se teorija istine Tarskog može proširiti, korak po korak, tako da na kraju budemo u stanju da je primenimo na prirodne jezike, iako je sam Tarski smatrao da je tako nešto nemoguće učiniti. Međutim, i dalje se nameće pitanje da li je to zaista zadatak semantike? Nije li ono što bi ona trebalo da objasni upravo veza između značenja rečenica (koliko god strogo taj pojam razumeli) i misli koje su njima izražene, pre nego da se ograničava na isključivo ispitivanje njihovih istinosnih uslova?

Bilo kako bilo, razmotrimo još jednom Kvajnovu tezu da ne možemo da načinimo jasnu razliku između analitičkih i sintetičkih rečenica. Jedan od glavnih razloga zbog kojeg se na ovoj razlici insistira jeste taj što su empirijske rečenice podložne reviziji na osnovu oporgavajućeg iskustva, dok su analitičke rečenice i logičke istine nezavisne od iskustva. Po Kvajnovom mišljenju, prelazak sa empirijskih na analitičke rečenice nije diskretan, već je reč o postepenom, kontinuiranom prelasku. U principu, i logičke

istine je moguće revidirati pozivajući se na iskustvo. Jedina razlika jeste ta što su logičke istine dublje ukorenjene unutar našeg sistema verovanja u poređenju sa empirijskim generalizacijama. Kvajn posmatra celinu našeg znanja kao „polje sile“ čije granične uslove zadaje iskustvo. Ono nema samo periferiju i centar, već i u većoj ili manjoj meri koherentan sistem rečenica koje su uzajamno povezane. Ukoliko postoji iskustvo koje dovodi u pitanje ovo polje, onda možemo da načinimo sledeći izbor: ili ćemo dopustiti promenu u pogledu istinosnih vrednosti nekih rečenica koje se nalaze na periferiji našeg sistema, ili ćemo odlučiti da napustimo neke od centralnih istina našeg sistema. Tako je, kaže Kvajn, sasvim zamislivo da bismo u nekim drastičnim okolnostima bili primorani da se odrekemo nekih osnovnih logičkih principa da bismo sačuvali veliki deo našeg sistema. Na kraju, on zaključuje da značenje rečenica mora u krajnjoj liniji biti svodivo na njihov empirijski sadržaj i da svaki neempirijski pojam značenja mora biti odbačen kao neinteligibilan.

Često se ističe da su Kvajnova razmatranja specifična u odnosu na tradiciju od koje polazi i u tome što problematizuje oba aspekta značenja: tako će govoriti i o *nedokučivosti referencije*, kao i o *neodređenosti značenja*. Iako je reč o možda dve najznačajnije teze u Kvajnovoj filozofiji, ovde se njima nećemo posebno baviti.⁷ Obe teze proizlaze iz čuvenog misaonog eksperimenta radikalnog prevođenja o kome govori u knjizi *Reč i predmet*.⁸ Ukoliko zamislimo prevodioca koji pokušava da prevede jezik plemena koji ne poznaje i ukoliko ne postoji bilingvalna osoba niti poznati prevod bilo jezika u celini bilo njegovih delova, jedino na šta se prevo-

7 Više o ovim Kvajnovim idejama vidi u: Zorić A. „Tri Kvajnove neodređenosti“, *Theoria*, Vol. 59, br. 4, 2016, str. 5–22.

8 Quine W. V. *Word and Object*, The MIT Press, Cambridge (MA), 1960.

dilac može osloniti je bihejvioralno svedočanstvo: verbalno ponašanje u prisustvu odgovarajućih stimulusa. Kvajnov zaključak je da nam takva vrsta svedočanstva ne dozvoljava da zaključimo ni šta je značenje jezičkih izraza (ako je ono nešto što je „u glavama“ govornih lica) niti da sa sigurnošću utvrdimo njihovu referenciju.⁹

Umesto da razmatramo Kvajnove argumente za bihejviorizam, ovde smo pošli nešto drugačijim putem, da bismo pokazali šta bismo sve morali da odbacimo ukoliko želimo da budemo ekstenzionalisti kvajnovskog tipa. Prvo smo se svakako razračunali sa značenjima, ali ne na način na koji to Kvajn čini u knjizi *Reč i predmet*, već onako kako smo to već skicirali gore: problem značenja smo predstavili kao deo šireg problema statusa logičkih istina i distinkcije između analitičkih i sintetičkih rečenica.

Međutim, daleko od toga da se ovim iscrpljuje korpus Kvajnovih argumenata usmerenih protiv pojma značenja onako kako se on često koristio u raznim intenzionalnim kontekstima. Već u prvim radovima Kvajn ukazuje na poteškoće koje nastaju brkanjem značenja i imenovanja o čemu svedoči primer Zornjače i Večernjače. Još je Frege ukazao na to da iskazi identiteta između dva koekstenzivna termina mogu biti sintetički i često proizvod empirijskih otkrića. Ovakva sintetička tvrđenja o identitetu ne mogu se objasniti ekstenzionalnim teorijama značenja. Značenje izraza nije samo njegova ekstenzija, nego i *način* na koji taj izraz označava objekte, njegov smisao ili intenzija. Istiniti sintetički iskazi identiteta daju nam primer koekstenzivnih termina koji imaju različit smisao.

Kvajn prihvata Fregeovu kritiku tradicionalnog ekstenzionalizma i uzima je kao polaznu tačku svoje filozofije.

⁹ Više o tome u: Zorić A „Kvajnova bihejvioristička teorija jezika“, *Theoria*, Vol. 57, br. 1, 2014, str. 19–36.

Na samome početku, Kvajn odustaje od *neograničenog* ekstenzionalizma i to pre svega od ekstenzionalističke teorije značenja. Ekstenzionalizam, onako kako ga Kvajn razume, jeste pre svega heuristika, a ekstenzionalne jezike treba shvatiti kao jezike koji sadrže samo takve gramatičke konstrukcije u kojima je moguće primeniti princip supstitucije, odnosno:

- a) Bilo koji singularni termin možemo zameniti nekim drugim singularnim terminom koji ima istu referenciju a da se time ne promeni istinosna vrednost rečenice. Kvajnov čest primer čini par rečenica: „Tulije je Rimljanin“ i „Ciceron je Rimljanin“. Pošto su „Tulije“ i „Ciceron“ koekstenzivni termini, tj. oni označavaju isti objekat, možemo da zamenimo jedan drugim unutar rečenice a da se njena istinosna vrednost ne promeni.
- b) Opšti termin možemo zameniti nekim koekstenzivnim terminom, tj. onim koji je istinit o istim objektima, a da se time ne promeni istinosna vrednost rečenice. Primer takve supstitucije imamo u sledećem paru rečenica: „Fido je stvorenje sa bubrezima“ i „Fido je stvorenje sa srcem“. U opštem slučaju, kažemo da su dva predikata, opšta termina ili otvorene rečenice (formule, ukoliko je reč o formalnim jezicima) koekstenzivni ukoliko su istiniti za iste objekte ili nizove objekata.
- c) Možemo zameniti delove rečenica drugim rečenicama koje imaju istu istinosnu vrednost, a da time ne promenimo istinosnu vrednost čitave rečenice. Primera radi, ako unutar rečenice „Linkoln je ubijen i Kenedi je ubijen“ zamenimo rečenicu „Linkoln je ubijen“ sa

„Nikson je bio predsednik“, kao rezultat ćemo dobiti rečenicu koja je istinita baš kao i ona od koje smo pošli. Ponovo, za dve zatvorene rečenice kažemo da su koekstenzivne, ukoliko su ili obe istinite, ili obe lažne.

Vidimo da ekstenzionalne kontekste, one koji, po Kvajnovom mišljenju, jedini poštuju pravilo supstitucije, možemo da razumemo kao deskriptivne i istinosno-funkcionalne. U takvim kontekstima će važiti pravilo egzistencijalne generalizacije, tj. ako je Fa istinito onda i $\exists xFx$ mora biti istinito. Za neki izraz bismo mogli da kažemo da je ekstenzionalan ako unutar njega zamena jednog izraza koekstenzivnim izrazom uvek vodi koekstenzivnoj celini. Ako nije moguća supstitucija identičnih, na osnovu Lajbnicovog principa, onda nije moguća ni neograničena primena pravila egzistencijalne generalizacije. Najbolji primer za to predstavljaju intenzionalni konteksti kakvi su konteksti znanja, verovanja, dužnosti i sl., ali i konteksti u kojima imamo posla sa modalnim pojmovima ili pak sa navođenjem.

Ako znamo koji su izrazi ekstenzionalni, možemo li da ponudimo sličnu karakterizaciju nelingvističkih objekata? Mogli bismo reći da među ekstenzionalne objekte spadaju uobičajeni fizički objekti, ali i skupovi, brojevi, istinosne vrednosti itd. Nasuprot tome, intenzionalni objekti bi redom bili: značenja, iskazi, svojstva, suštine, vrste i sl. Intenzionalni entiteti su oni kod kojih kriterijum identiteta uključuje pozivanje na modalne pojmove, nužnosti ili mogućnosti, ili pak na značenje. Sa druge strane, kod ekstenzionalnih entiteta to naprosto nije slučaj. Kvajn često o intenzijama govori kao iluzornim, o bićima mraka, rukovodeći se pre svega principom identiteta. Određeni entitet ne postoji ako nema jasne granice – otuda i slogan na koji se često

pozivao: *nema entiteta bez identiteta*; ako se za neki objekat ne mogu dati jasni kriterijumi identiteta onda takav objekat nećemo prihvatiti kao deo naše ontologije.

Videli smo da je Karnap pokušao da, upravo polazeći od kriterijuma identiteta odgovarajućih objekata, konstruiše teoriju značenja. Međutim, u svetlu Kvajnove kritike, mogli bismo da kažemo da su pojmovi na kojima su njegove definicije i konstrukcije počivali takvi da ne mogu da izdrže strogu filozofsku analizu.

Tako, primera radi, možemo reći da svojstvima nedostaje princip individuacije. Ili, ako takav kriterijum i ponudimo, često će biti slučaj da se, kao sa Karnapovom semantikom, oslanjamo na pojmove koji su makar jednako nejasni kao ono za šta bi kriterijume identiteta trebalo da formulišemo. Da bi se govorilo o svojstvima, neophodno je uvesti pojmove suštine ili nužnosti, a time smo duboko zagazili u intenzionalnost. Svojstva, značenja i nužnost krše princip ekstenzionalnosti i Kvajn ih zato bez žaljenja odbacuje. Zbog toga su iskazi, svojstva i intenzije uopšte – ne-entiteti. Nasuprot tome, individue, istinosne vrednosti, ili skupovi individua jesu objekti u punom smislu te reči.

Kvajn će veći deo svoje filozofske karijere posvetiti pokušajima da pokaže da intenzije ne bi trebalo da budu deo našeg filozofskog arsenala i da ujedno pruži odgovarajuću analizu intenzionalnih konteksta koja bi pokazala zbog čega je to slučaj. Najpre će, kao što smo već imali prilike da vidimo, odbaciti distinkciju između analitičkih i sintetičkih rečenica i zajedno sa njom tradicionalnu koncepciju značenja. Govoriti o značenju izraza je beznadežno, jer na njega nije moguće primeniti princip individuacije i Kvajn će se tog pojma rado rešiti. Isto važi i za iskaze kao značenja rečenica ili svojstva kao značenja pridevskih sintagmi (frazu).

Kada je reč o intenzionalnim kontekstima, neke od njih će odbaciti jer smatra da im je uloga zanemarljiva, dok će za druge pokazati da ih možemo analizirati na jedan indirektno ekstenzionalan način. Kontekst uobičajene modalne logike je prve vrste. Kvajn smatra da kontekst nužnog i mogućeg, onako kako ga razumeju modalni logičari, nije od značaja za prirodne jezike i da počiva na konfuziji između upotrebe nekog izraza i njegovog pukog spominjanja.

Međutim, postoje i konteksti koji nisu u tom smislu zanemarljivi, nalik na iskazne stavove. Kvajn smatra da takve izveštaje treba shvatiti kao da izražavaju odnos između individua i rečenica. Tako bi rečenicu „Petar veruje da su svi dvonošci bez perja racionalne životinje” trebalo da analiziramo kao da se njome izražava jedna relacija između Petra i rečenice „svi dvonošci bez perja su racionalne životinje”.

Ovakvi konteksti se ne mogu lako odbaciti, jer se čini da su toliko duboko ukorenjeni u našem jeziku da naprosto ne možemo bez njih. Potrebna je, dakle, strategija koja nam omogućava da ih učinimo ekstenzionalnim. Takvu strategiju Kvajn naziva *semantičkim usponom*; govorimo o samim izrazima umesto da ih koristimo kako bismo govorili o nečemu dubioznijem. Semantički uspon možemo razumeti kao prelazak sa materijalnog na formalni govor, sa govora o miljama, na primer, na govor o „milji”. Strategija semantičkog uspona nam omogućava da diskusiju premestimo u domen u kojem se obe suprotstavljene strane u većoj meri slažu oko objekata, tj. reči. Radi se o strategiji pronalaženja zajedničke polazne osnove za dve fundamentalno različite pojmovne sheme.

Rečenica koju smo naveli u pasusu s početka ove stranice označava nešto što bi onaj ko o tome govori mogao da tvrdi ukoliko bi bio u stanju uma u kome je subjekt. Pa ipak, neka pripisivanja iskaznih stavova opiraće se semantičkom

usponu. Na primer, „Postoji orator za koga Tom veruje da je izdao Katalinu“. Ovaj primer nas vodi od *de dicto* iskaznih stavova ka *de re* iskaznim stavovima. Kod ovih drugih važne su kolateralne informacije i pretpostavke o prošlom ponašanju subjekta. O ovome ćemo nešto više govoriti kasnije. Pre nego što se posvetimo detaljima Kvajnovih gledišta o iskaznim stavovima, treba prvo da kažemo nešto o njegovoj kritici modalne logike.

Modalna logika je grana logike koja se bavi unarnim operatorima: „nužno je da“, „moguće je da“, „uvek je slučaj da“, „trebalo bi da bude da“ i sličnim. Prva dva od ovih operatora zovemo *aletičkim*, a logiku koja se njihovim svojstvima bavi *aletičkom modalnom logikom*.

Ova grana logike ima zanimljivu istoriju, kojom se ovde nećemo baviti.¹⁰ Od Luisovih (Clarence Irving Lewis) radova s početka prošlog veka pa do danas, ona je zainteresovala kako filozofe tako i matematičare. Za matematičare, ona je danas pre grana algebre nego logike. Filozofi, sa druge strane, i dalje smatraju da mnogo toga mogu da kažu o modalnoj logici, posebno kada je reč o njenoj interpretaciji. Ovom se pitanju posvetio i Kvajn. Zanimalo ga je da li i na koji način možemo smisleno da pripišemo značenje iskazima (aletičke) modalne logike i kakvu bismo vrstu filozofske koristi mogli od toga da očekujemo?

Pre svega, ovde ćemo se zanimati isključivo za klasičnu iskaznu i predikatsku modalnu logiku. To nije zato što su neklasične modalne logike (zasnovane na intuicionističkoj logici, primera radi) manje važne. Naprotiv, ponekad su takva neklasična proširenja zanimljivija matematički i filo-

¹⁰ Opširnije vidi u: Goldblatt R. „Mathematical Modal Logic: A View of Its Evolution“, *Journal of Applied Logic*, Vol. 1, no. 5/6, 2003, pp. 309–392.

zofski od klasičnih¹¹. Razlog tome je što se Kvajnovi argumenti tiču klasične modalne logike.

Filozofske bojazni koje je Kvajn imao u pogledu modalne logike odnose se na predikatsku modalnu logiku. Po njegovom mišljenju, do te logike smo došli tako što smo bez mnogo obzira prema filozofskim posledicama takve ideje, rešili da sredstva koja nam daje iskazna modalna logika primenjujemo u kontekstu klasične predikatske logike. Međutim, treba istaći da na nekim mestima Kvajnova kritika modalne logike izgleda kao da je usmerena na modalnu logiku uopšte - iskaznu kao i predikatsku. Recimo, u radu „Referencija i modalnost“, Kvajn kaže da „ako ne kvantifikujemo preko operatora nužnosti, upotreba tog operatora nema nikakvu prednost nad prostim citiranjem neke rečenice i tvrdjenjem da je ona analitička.“¹² Na osnovu ovoga se čini da *čitava* modalna logika nosi na sebi teret eksplanatornog deficita, mada Kvajn nije insistirao na argumentu ove vrste.

Modalna logika prvog reda počela je ozbiljnije da se izučava četrdesetih godina prošlog veka. Prvi rezultati iz ove oblasti koji su imali većeg odjeka bili su Karnapovi¹³, sa jedne, kao i oni iz radova Barkan Markusove¹⁴ (Ruth Barcan Marcus) sa druge strane. Kvajnova kritika modalne logike prvog reda je i starija od toga. Još 1943. godine on je istakao problematičnost kvantifikovanja preko modalnih

11 Vidi: Božić M. and Došen K. „Models for Normal Intuitionistic Modal Logics“, *Studia Logica*, Vol. 43, no. 3, 1984, pp. 217–245.

12 Quine W. V. „Reference and Modality“ in: *From a Logical Point of View*, 2nd revised edition, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1980, p. 156.

13 Carnap R. „Modalities and Quantification“, *The Journal of Symbolic Logic*, Vol. 11, no. 2, 1946, pp. 33–64.

14 Barcan R. „A Functional Calculus of First Order Based on Strict implication“, *The Journal of Symbolic Logic*, Vol.11, no. 1, 1946, pp. 1–16.

operatora i ta će kritika pogađati modalnosti koje sežu od pojma logičke nužnosti pa sve do iskaznih stavova i pojma znanja, primera radi.

Kvajnovi argumenti počivaju na principu supstitucije, o kojem smo do sada više puta govorili i koji je jedan od kamena temeljaca klasične logike i ekstenzionalizma koji leži u njenoj osnovi. Prisetimo se, ovim se principom tvrdi da koreferencijalni termini (oni termini koji referiraju na isti objekat) mogu supstituisati unutar neke rečenice a da se time ne promeni njena istinosna vrednost. Primera radi, pošto „Ciceron” i „Tulije” referiraju na istu individuu, možemo da ih suspituišemo unutar rečenice „Ciceron je bio Rimski govornik” tako da se njena istinosna vrednost ne promeni. Međutim, unutar *neprozirnih konteksta* ovaj fundamentalni princip će nam jako brzo ukazati na brojne probleme. Tipičan primer takvog konteksta, po Kvajnovom mišljenju, predstavljaju konteksti modalnosti, onda kada ih razumemo u logičkom ili analitičkom smislu.

Pre nego što pređemo na modalne kontekste, pogledajmo jedan od Kvajnovih (naizgled) jednostavnijih primera koji krše pravilo pravilo supstitucije a u kojima se služimo jezičkim mehanizmom navođenja. Iako je, kako smo gore rekli „Ciceron = Tulije” istina, kao i „‘Ciceron’ ima sedam slova”, iz toga ne možemo da zaključimo da „‘Tulije’ ima sedam slova”. Naravno, jednostavno je videti zašto je to tako. Druga od ovih rečenica ne tiče velikog Rimskog oratora već reči, njegovog imena, ‘Ciceron’. Po Kvajnovom mišljenju

Princip supstitucije ne bi trebalo proširivati na kontekste u kojima se ime koje treba da zame-

nimo javlja tako da ne referira neposredno na objekat.¹⁵

Čini se, dakle, da ovde imamo primer jedne neuspešne supstitucije ne zato što referencija termina nije uobičajena, nego pre zbog nedostatka neposrednosti ili jednostavnosti unutar procesa referiranja. Ali šta bi ovaj nedostatak trebalo da znači? Sa jedne strane, moguće je da ono što referenciji oduzima neposrednost jeste način na koji odgovarajući izraz referira. Osim toga, takođe je moguće da izraz o kojem je reč ovde igra dvostruku ulogu: on referira na svoju uobičajenu referenciju ali pored toga referira i na nešto drugo.

Ono što bi Kvajn ovde mogao imati na umu je sledeće. Ako posmatramo rečenicu: „Đorđonea su tako zvali zbog njegove veličine“, onda možda možemo da je razumemo kao skrećenicu za:

Đorđonea su zvali 'Đorđone' zbog njegove veličine.

Ako je to slučaj, onda izraz „Đorđone“ iz prve od ovih rečenica ima dvostruku ulogu i to onu koju unutar druge rečenice imaju izrazi „Đorđone“ i „'Đorđone'“. Međutim, da li je to zaista tako? Možemo li da kažemo da izraz „Đorđone“ iz prve rečenica igra prosto referencijalnu ulogu, a da se na to ime referira pomoću reči „tako“?

Bilo kako bilo, u nastavku ćemo, zajedno sa Kvajnom, da o neprozirnim kontekstima govorimo kao o onima gde princip supstitucije prestaje da važi. „Posredno referiranje na objekte“ o kojem Kvajn govori gore možemo da razumemo kao javljanje odgovarajućih izraza u takvim kontekstima.

¹⁵ Quine W. V. „Notes on Existence and Necessity“, *The Journal of Philosophy*, Vol. 40, no. 5, 1943, p. 114.

Sada bi trebalo da kažemo nekoliko reči o tome kako će izgledati primena pravila egzistencijalne generalizacije u kontekstima koji su neprozirni.

Pogledajmo prvo sledeći Kvajnov primer: iz rečenice

Pegaz ne postoji,

ne možemo da zaključimo

$\exists x(x \text{ ne postoji})$.

Prelazak sa $\forall a$ na $\exists xFx$, koji nam pravilo egzistencijalne generalizacije dopušta, neće biti korektan ako 'a' ne referira neposredno na jedinstveni objekat. U Kvajnovom primeru, pošto ništa ne zadovoljava „x ne postoji“, ne možemo da pređemo sa rečenice „Pegaz ne postoji“ na „ $\exists x(x \text{ ne postoji})$ “ – inače bismo iz tvrđenja o nepostojanju nečega dedukovali iskaz kojim se tvrdi postojanje nepostojećih objekata.

Ako se sada vratimo rečenici iz ranijeg Kvajnovog primera:

„'Ciceron' ima sedam slova“,

mogli bismo da se pitamo kako bi u ovakvim kontekstima navođenja trebalo da se služimo kvantifikatorima? Prvo, navodnike oko imena Ciceron možemo da razumemo tako da čine deo unarnog predikata. Ako to učinimo i iz te rečenice primenom pravila egzistencijalne generalizacije „zaključimo“:

$\exists x('x' \text{ ima sedam slova})$

dobijamo nešto pomalo čudno. Prvo, ako izraz 'x' funkcioniše kao ime za x, onda se izgleda rečenicom gore tvrdi da se simbol promenljive x sastoji od sedam slova, što sasvim sigurno nije tačno. Egzistencijalni kvantifikator tu ne igra

nikakvu ulogu, jer ne postoji *slobodno* javljanje promenljive x unutar njegovog opsega koje bi mogao da vezuje.

Međutim, ako navodnike ne posmatramo kao deo našeg predikata „ima sedam slova“, onda možemo korektno da zaključimo „ $\exists x(x$ ima sedam slova)“ – i ovo je sasvim sigurno tačno; primeri bi bili *reči* „Ciceron“, „makadam“ i sl.

Ali, koja je tačno veza između konteksta koji se tiču navođenja i uobičajenih neprozirnih konteksta, kakav je kontekst verovanja, primera radi? Posmatrajmo rečenicu „Filip veruje da je Tegucigalpa u Nikaragvi“. Iz ove rečenice i „Tegucigalpa = glavni grad Hondurasa“, izgleda da bismo mogli da zaključimo da „Filip veruje da je glavni grad Hondurasa u Nikaragvi“; verovanje koje bismo teško s pravom mogli da pripišemo Filipu. Supstitucija ovde nije korektno primenjena jer izraz „Tegucigalpa“ ne referira neposredno u ovom kontekstu; po Kvajnovim rečima, njegovo javljanje na tom mestu nije *čisto referencijalno*.

Od presudne je važnosti da primetimo da konteksti „nije svestan da ...“ ili „veruje da ...“ *nalikuju* kontekstu u kojem se javljaju jednostruki navodnici: ime može da se javlja referencijalno u rečenici S a da se ne javlja referencijalno u dužoj rečenici koju dobijamo utapanjem rečenice S u kontekst „nije svestan da ...“ ili „veruje da ...“.¹⁶

Dakle, i u jednom i u drugom slučaju imamo posla sa neprozirnim kontekstima. U takvim kontekstima, moguće je da se termini javljaju u ulozi koja nije čisto referencijalna.

Vratimo se sada nedoumicama koje se tiču modalne logike, a koje smo ranije spominjali. Kvajn će i modalne

¹⁶ Quine W. V. „Reference and Modality“, p. 142.

kontekste smatrati neprozirnim slično onima kojima smo se bavili gore. Ako nas, prema Kvajnovom mišljenju, zanimaju problemi logičke nužnosti i u analizi tih problema smo spremni da se sasvim slobodno služimo pravilom supstitucije i kvantifikatorima, brzo ćemo zapasti u nevolje. Da bismo videli o čemu je tačno reč, poslužićemo se sada već čuvenim Kvajnovim primerom.

Posmatrajmo rečenicu:

a) $9 = \text{broj planeta}$;

Ovde imamo jedan primer kontigentno istinitog iskaza.¹⁷ Na drugoj strani, iskaz „ $9 > 7$ ” je nužno istinit:

b) $\square(9 > 7)$.

Sada, ako se oslonimo na jednakost iz a) i primenimo pravilo supstitucije, dobijamo:

c) $\square(\text{broj planeta} > 7)$,

što naravno nije tačno. Broj planeta je zaista veći od sedam (mada je pitanje koliko će dugo to ostati slučaj), ali da su stvari stajale nešto drugačije, u Sunčevom sistemu ih je moglo biti i pet. U svakom slučaju, ovde nije reč o nužnoj istini kao onoj tipa „ $9 > 7$ ”.

Gde nam se, po Kvajnovom mišljenju potkrala greška? Utisak je da, iako bismo isprva mogli da pomislimo drukčije, $9'$ iz b) nema čisto referencijalnu ulogu. Drugim rečima, $9'$ ne referira na broj 9 u tom kontekstu. Zanimljivo je pitanje da li u ovakvim neprozirnim kontekstima singularni

¹⁷ Iako je Pluton 2006. godine proglašen jednom od *patuljastih* planeta pa se sada uzima da je broj planeta Sunčevog sistema osam, pre nego devet, pretvaraćemo se da se to nije dogodilo – na radost astrologa i u skladu sa onim kako se ovaj primer najčešće može naći u literaturi.

termini uopšte i referiraju i, ako to čine, da li je njihova posredno referencijalna uloga nalik onome o čemu smo govorili u primeru koji se ticao Cicerona.

Kada prelazimo sa rečenice $\Box(9 > 7)$ na $\Box(x > 7)$, gde smo umesto '9' supstituisali promenljivu 'x', mogli bismo da očekujemo da ova supstitucija ima za rezultat jednu (otvorenu) rečenicu sa slobodnom promenljivom. Ako je to tako, da li onda broj 9 zadovoljava našu otvorenu rečenicu? Ako je to slučaj, kako je onda rečenica c) lažna? Sa druge strane, ako to nije slučaj, onda ni rečenica b) ne može da bude istinita. Dakle, izgleda da jedino što bismo zajedno sa Kvajnom ovde mogli da zaključimo je da $\Box(x > 7)$ nije otvorena rečenica u onom smislu u kojem o takvim rečenicama govorimo služeći se uobičajenom semantikom logike prvog reda.

Pošto '9' nema čisto referencijalnu ulogu u b), tj. ne referira neposredno na jedinstveni objekat, Kvajn će takođe odbaciti i

$$d) \exists x \Box(x > 7),$$

i zaključiti da ne možemo na inteligibilan način da kvantifikujemo unutar opsega modalnih operatora. Jer, pošto smo d) dedukovali iz b), ono što se tvrdi u d) – da postoji broj koji je nužno veći od 7 – važi za, između ostalog, broj 9, tj. broj planeta. Međutim, to ne može da bude slučaj, ako je c) lažno. Ovakve primere Kvajn naziva primerima *trećeg stepena modalne zapetljanosti* – sasvim pojednostavljeno rečeno, ovde dopuštamo da modalni operator \Box možemo da primenjujemo na proizvoljne formule. Dakle, ako je φ formula, onda će i $\Box\varphi$ biti formula. Tako ćemo kao formule imati i one oblika $\exists x \Box Fx$, primera radi, kao što je to bio slučaj u d). Kvajnova kritika je usmerena, pre svega, na primere ove vrste. Tu je reč o takozvanim *de re* modalnostima, gde

se modalni operatori nalaze unutar opsega kvantifikatora. Sa druge strane, *de dicto* modalnosti imamo u slučajevima kada se kvantifikatori nalaze unutar opsega modalnih operatora.

Prva dva stepena modalne zapetljanosti, ne moraju, po Kvajnovom mišljenju da uvek budu neinteligibilna. Prvi od njih tiče se reinterpretacije modalnog operatora \Box . Ideja je da \Box sada posmatramo kao unarni predikat, pa bi tako $\Box S$ bila rečenica gde se \Box primenjuje na *ime* S neke rečenice. Pošto u uobičajenoj ekstenzionalnoj semantici logike prvog reda predikate interpretiramo relacijama, interpretacija od \Box bi mogla da bude samo skup onih rečenica koje su logičke istine, na primer. Međutim, ako predikat \Box interpretiramo kao „je analitička“ (rečenica), onda će Kvajn ovakvu interpretaciju odbaciti kao neinteligibilnu – razloge za to smo mogli da vidimo u prikazu njegove distinkcije analitičkih i sintetičkih rečenica. Zaključak, na osnovu Kvajнове analize, je da ono što činimo u prvom stepenu jeste da formulišemo izvesna tvrđenja u metajeziku primenom predikata „je nužno“ na rečenice nekog unapred datog objekt-jezika. Recimo, rečenica:

Svaki je čovek oženjen ili nije oženjen,

jeste jedna logička istina, pa bismo zato mogli da kažemo da

„Svaki je čovek oženjen ili nije oženjen“ je nužno.

Upotrebu semantičkog predikata „je nužno“ u ovom slučaju dopušta to što imamo posla sa jednom logičkom istinom kojoj smo taj predikat pripisali.

Drugi stepen nam omogućava da \Box posmatramo kao modalni operator koji je primenljiv isključivo na rečenice (formule bez slobodnih promenljivih). Tako, ako je φ rečenica,

onda će i $\Box\phi$ takođe biti rečenica. Ovako dozvoljavamo rečenice oblika $\Box\exists xFx$, ali ne i one oblika $\exists x\Box Fx$. Korak koji nas vodi od prvog do drugog stepena modalne zapepljanosti ne nosi sa sobom velike teškoće. Naime, ako smo bili spremni da tvrdimo

„Svaki je čovek oženjen ili nije oženjen” je nužno,

onda bismo isto tako mogli da, u za to odgovarajućem jeziku, tvrdimo i sledeće:

\Box (Svaki je čovek oženjen ili nije oženjen).

Međutim, sa trećim stepenom nailazimo na ozbiljne poteškoće, u šta smo imali prilike da se uverimo. Čini se, isprva, da su nužne i kontingentne osobine objekata nešto što im ne pripada po sebi, već pre zahvaljujući načinu na koji smo te objekte odredili. Tako bismo, primera radi, mogli da kažemo da u b), broj 9 nužno poseduje svojstvo „biti veći od 7” – ali teško da bismo za isti taj objekat to mogli da kažemo ako na njega referiramo onako kako smo to učinili u c). Da bi, po Kvajnovom mišljenju, neko mogao da prihvati d), mora da usvoji dijametralno drukčije gledište. Naime, neko ko prihvata d), zajedno sa razlikom u istinosnoj vrednosti između b) i c) i istinitošću od a), mora da zastupa gledište da objekti poseduju nužne i kontingentne osobine po sebi – *nezavisno* od toga kako smo te objekte odredili. Takvo tumačenje podrazumeva da nužnost ne „počiva više u načinu na koji govorimo o stvarima”. Naprotiv, ona je sada u „samim stvarima o kojima govorimo.”¹⁸ Takvo jedno gledište Kvajn naziva *aristotelijanskim esencijalizmom*.

Rečenice oblika $\exists x\Box Fx$ bi na osnovu takvog jednog gledišta trebalo da smatramo istinitim ako postoji nešto što nužno ili suštinski poseduje svojstvo F. Drugim rečima, ako

18 Quine W. V. *The Ways of Paradox*, p. 174.

postoji nešto što poseduje svojstvo da je nužno ili suštinski F. Za Kvajna, takvo gledište je sasvim neprihvatljivo. Ako kvantifikovanje unutar modalnih konteksta neminovno vodi ovakvom esencijalizmu, što je Kvajn pokušao da pokaže, onda bi to trebalo da bude jak razlog za skepsu u pogledu modalne logike prvog reda i pojma *de re* modalnosti. U tom pogledu je Kvajn na istoj strani sa Karnapom: izvorna ideja modalnih operatora bila je da se njima služimo da bismo govorili o logičkoj ili lingvističkoj nužnosti. Drugim rečima, njima smo se služili da okarakterišemo iskaze koji su istiniti samo zahvaljujući načinu na koji se služimo rečima. Metafizička stanovišta kao što je esencijalističko su anahrona, ona bi nas vratila korak unazad u pogledu analize mehanizama funkcionisanja našeg jezika.

Pogledajmo još jednom kako, služeći se našim ranijim primerom koji se ticao broja planeta, Kvajn karakteriše esencijalizam. Uzmimo sledeću formulu kojom govorimo o nekom elementu strukture prirodnih brojeva:

$$e) \exists y (y \neq x \wedge x = y \cdot y \wedge x = y + y + y).$$

Njome bismo mogli da se poslužimo ako bismo želeli da na još jedan način jedinstveno odredimo broj 9. Takvo jedno određenje bi se, sa stanovišta aristotelijanskog esencijalizma, razlikovalo od onih o kojima smo govorili gore:

To znači usvajanje jednog sumnjičavog stava prema nekim od načina jedinstvenog određivanja x [„postoji x planeta”] i favorizovanje drugih načina, kao na primer e), koji kao da bolje otkrivaju „suštinu” objekta. Posledice od e) bi se, sa takvog jednog stanovišta, mogle posmatrati kao nužno istinite za objekat koji je 9 (i predstavlja broj planeta), dok bi se neke posledice od

[„postoji x planeta”] i dalje smatrale samo kontingentno istinitim za taj objekat.¹⁹

Kvajnova kritika modalne logike nije, naravno, ostala bez odgovora, posebno kada je reč o njenoj obavezanosti na esencijalizam koju smo upravo razmatrali. Jedan od najuticajnijih ranih kritičara Kvajnovih argumenata bio je Smalijan (Arthur Smullyan) koji je pokušao da pokaže²⁰ da jedna pažljivija analiza vlastitih imena i određenih opisa, po ugledu na Raselovu, dovodi u pitanje većinu zaključaka do kojih je Kvajn došao. Primera radi, Smalijan insistira da u slučaju modalnih tvrđenja koja sadrže opise moramo da vodimo računa o pitanjima koja se tiču njihovog opsega – problemi u vezi sa Kvajnovom analizom tiču se pre svega pogrešne interpretacije opsega i veliki deo njegove kritike gubi na snazi ako takva tvrđenja drukčije interpretiramo. Na primer, tvrđenje:

Nužno je istinito da je najsjajnija zvezda na večernjem nebu jednaka najsjajnijoj zvezdi na jutarnjem nebu,

bismo mogli da analiziramo tako da ono ili podržava ili opovrgava Kvajnovu kritiku, u zavisnosti od toga kako interpretiramo opseg opisa koji se u njemu javljaju.

Kvajnov odgovor na ovu kritiku je očekivan. Kvantifikovanje preko referencijalno neprozirnih konteksta ne može da bude opravdano prostim pozivanjem na analizu opsega opisa koji se u spomenutim tvrđenjima javljaju. Ovakvim

¹⁹ Quine W. V. „Reference and Modality”, p. 155.

²⁰ Vidi Smullyan A. „Review of Quine’s ‘The Problem of Interpreting Modal Logic’”, *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 12, no. 4, pp. 139–141, 1947 i „Modality and Description”, *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 13, no. 1, pp. 31–37, 1948, istog autora.

jednim potezom smo, u najboljem slučaju, problem referencije u intenzionalnim kontekstima preselili na polje analize vlastitih imena, opisa i njihovih opsega, pre nego da smo ga rešili. Insistiranje na razlikovanju između vlastitih imena i opisa, onako kako je to Rasel činio, ne može da bude argument u prilog modalne logike prvog reda. Problemi u vezi sa njenom intepretacijom i dalje ostaju nerešeni što u velikoj meri počiva na nerazumevanju prave, empirijske prirode našeg jezičkog mehanizma referiranja.

Na kraju, treba još da se doda da su kasnije, razvojem teorije modela modalnih logika, Kvajnovi argumenti pali u senku. Da li semantika mogućih svetova nudi odgovor na sve nedoumice u vezi sa interpretacijom modalne logike o kojima je Kvajn govorio, drugo je pitanje i mi se ovde njime nećemo baviti. O značaju tih Kvajnovih ideja danas, više od sedamdeset godina nakon što su prvi put formulisane, može više da se sazna u odličnom Bardžisovom (John Burgess) radu²¹.

Vratimo se sada problemima u vezi sa iskaznim stavovima i pogledajmo kako je Kvajn probao da ih reši. Kao što smo ranije rekli, ukorenjenost ovakvih konteksta unutar našeg jezika čini ih naizgled nezamenljivim. Treba, dakle, da pokušamo da ih analiziramo na takav način koji bi bio u skladu sa ektenzionalnim principima do kojih je Kvajnu toliko stalo. Glavni njegov rad²² u vezi sa tim problemom objavljen je 1956. godine i mi ćemo se na njega gotovo isključivo pozivati u našoj analizi.

21 Burgess J. „Quinus ab omni naevo vindicatus“, in *Mathematics, Models and Modality: Selected Philosophical Essays*, Cambridge University Press, New York, 2008, pp. 203–235.

22 Quine W. V. „Quantifiers and Propositional Attitudes“, *The Journal of Philosophy*, Vol. 53, no. 5, 1956, pp. 177–187.

Kvajn smatra da iskazni stavovi, na primer verovanja, pate od inherentne dvosmislenosti čiji je izvor dvostruki smisao glagola o kojima je reč. Glagoli kao što su „veruje“, „želi“, „zna“ itd. poseduju dva osnovna smisla: *notacioni* i *relacioni*. Poslužimo se Kvajnovim primerom da bismo ovu razliku ilustrovali:

1. Ralf veruje da $\exists x(x \text{ je špijun})$
2. $\exists x(\text{Ralf veruje da je } x \text{ špijun})$

U prvom od ovih primera, koji izražava notacioni smisao glagola „veruje“, Ralfovo verovanje tiče se postojanja špijuna uopšte, ono se ne tiče neke konkretne individue za koju Ralf veruje da je špijun. Sa druge strane, relacioni smisao glagola „veruje“ je drukčiji: ovde, Ralf zapravo veruje da je neka konkretna osoba špijun. Prvo što bi trebalo da primetimo u vezi sa ovom razlikom jeste značaj konteksta i opsega kvantifikatora u konstrukcijama koje sadrže iskazne stavove.

Dakle, notacioni smisao glagola „veruje“ koji učestvuje u građenju iskaznog stava (slično je i sa drugim glagolima koji mogu da grade iskazne stavove) jeste takav da je u prvom planu prosto postojanje nekog entiteta ili stanja stvari, kojim se ne specifikuje neka pojedinačna instanca date vrste. Onda kada Ralf veruje da $\exists x(x \text{ je špijun})$, njegovo se verovanje tiče toga da špijuni u načelu postoje, pre nego li da je neka njemu manje ili više poznata osoba špijun. Uloga notacionog smisla glagola „veruje“ jeste da zahvati apstraktnu, sasvim opštu prirodu određenih verovanja, sa kojima imamo posla kada onaj koji veruje nema nekog ili nešto konkretno na umu.

Sa druge strane, relacioni smisao glagola „veruje“ uključuje konkretnu individuu ili instancu koja je predmet datog

verovanja. U slučaju $\exists x(\text{Ralf veruje da je } x \text{ špijun})$, Ralf ima neku konkretnu osobu na umu za koju veruje da je špijun. Ovde je važno da primetimo da postoji izvesna neposredna veza između subjekta verovanja i jednog sasvim konkretnog objekta tog verovanja. Konstrukcije ove vrste su, za razliku od prvih, konkretizovane. Referencija na kojoj one počivaju utemeljena je na odnosu između subjekta i objekta verovanja.

Dvosmislenost koja se u ovim konstrukcijama javlja ima svoj osnov u dva različita smisla glagola o kojima je reč. Tu imamo posla sa semantičkom pre nego sa sintaktičkom dvosmislenošću – koju bismo mogli da analiziramo pozivajući se na sintaktički pojam opsega. Prva od ovih počiva na razlici u značenjima termina kojima se bavimo – recimo glagola „veruje“. Dvosmislenost sintaktičkog tipa, koja počiva na inkompatibilnim analizama opsega i tiče se logičke strukture odgovarajućih izraza, poretka u kojem se kvantifikatori u njima javljaju itd. nije po Kvajnovom mišljenju dovoljna da bi se objasnile sve nijanse značenja koje postoje između notacionog i relacionog smisla iskaznih stavova.

Međutim, mogli bismo da se pitamo o kojim je nijansama značenja zapravo reč? Zašto ne bismo mogli da se zadržimo na sintaktičkoj dvosmislenosti i da, na primer, „Ralf veruje da je neko špijun“ analiziramo bilo kao 1. ili 2. u zavisnosti od toga za koji se opseg kvantifikatora opredelimo? Da bismo na to pitanje odgovorili, treba prvo da kažemo još nekoliko reči o pojmu koji za Kvajna igra vrlo važnu ulogu. Reč je o pojmu referencijalne neprozirnosti.

Kao što smo mogli da vidimo ranije, referencijalnu neprozirnost bi trebalo da analiziramo u odnosu na referencijalnu prozirnost i ono što nam ona omogućava. Uočili smo da za neki kontekst tvrdimo da je referencijalno proziran

ako je referencija stabilna u odnosu na primenu principa uzajamne supstitucije koreferencijalnih termina. Nasuprot tome, za kontekst bismo mogli da kažemo da je referencijalno neproziran ako takve supstitucije dovode do promene u značenju ili istinosnoj vrednosti iskaza unutar kojih smo te operacije primenili. Poslužićemo se Kvajnovim primerom da bismo to još jednom ilustrovali:

3. Ralf veruje da je čovek sa braon šeširom špijun,
4. Ralf ne veruje da je čovek kojeg je video na plaži špijun.

Iako „čovek sa braon šeširom“ i „čovek kojeg je video na plaži“ referiraju na jednu te istu osobu (Bernarda Dž. Ort-kata), ako supstituišemo jedan izraz umesto drugog unutar Ralfovih verovanja, istinosna vrednost odgovarajućih iskaza će da se promeni. Prema tome, ovde imamo posla sa kontekstima koji su referencijalno neprozirni. Supstitucija u takvim kontekstima krši princip uzajamne zamenljivosti *salva veritate*.

Kvajn veruje da je kvantifikovanje preko referencijalno neprozirnih konteksta, slično onome što smo imali u slučaju modalnih iskaza, besmisleno. Na primer, u tvrđenju 2. koje bismo pomoću egzistencijalne generalizacije mogli da zaključimo iz 3. imamo posla sa kvantifikacijom koja je upravo takve vrste. Međutim, kvantifikatori *zahtevaju* referencijalno prozirne kontekste da bi mogli da na korektan način odigraju svoju ulogu. Konstrukcije konteksta verovanja kakva je ova koju smo naveli, uskraćuju nam prozirnost odgovarajuće vrste. Međutim, kao i ranije, možemo da se zapitamo zašto je to slučaj? Zašto naše razumevanje kvantifikatora traži da ih primenjujemo u kontekstima koji su referencijalno prozirni da bismo očuvali smislenost?

Prvo, treba da znamo da kvantifikatore možemo da razumemo na makar dva načina. Prvi od njih, koji je standardan i koji se ponekad naziva *objektualnom* ili *referencijalnom* interpretacijom kvantifikatora, jeste način na koji ih razume i Kvajn. Drugo razumevanje kvantifikatora naziva se još i *supstitionom* interpretacijom kvantifikatora. Sada ćemo sasvim načelno da objasnimo u čemu se ove interpretacije razlikuju.

Kvantifikatore standardno tumačimo tako da se odnose na neki neprazan domen objekata. Značenje nekog univerzalno ili egzistencijalno kvantifikovanog tvrđenja je onda određeno objektima koji čine taj naš domen. Drugim rečima:

$\forall xFx$ je istinito ako i samo ako za svaki objekt a našeg domena imamo da a ima svojstvo F a
 $\exists xFx$ je istinito ako i samo ako postoji objekt a našeg domena takav da a ima svojstvo F .

Recimo, ako posmatramo iskaz „Svi ljudi su smrtni“ i ako naš domen u ovom slučaju čini skup svih ljudi a Fx je predikat „ x je smrtni“, onda će naš iskaz, $\forall xFx$ da bude istinit ako i samo ako je svaki objekt koji pripada našem domenu, tj. svaki čovek, smrtni. Da makar jedan čovek nije smrtni, naše bi tvrđenje bilo lažno.

Pogledajmo sada kako stvari stoje sa supstitionom interpretacijom kvantifikatora. Osnovna ideja jeste da će istinosna vrednost kvantifikovanog tvrđenja zavisiti od istinosnih vrednosti odgovarajućih supstitionih instanci tog tvrđenja. Drugim rečima:

$\forall xFx$ je istinito ako i samo ako za svaku individualnu konstantu c imamo da je Fc istinito a
 $\exists xFx$ je istinito ako i samo ako postoji individualna konstanta c takva da je Fc istinito.

Prvo, treba da primetimo da ako je neko tvrđenje oblika $\forall x\varphi$ istinito u standardnoj, objektivnoj interpretaciji, onda ono ostaje istinito i kada rešimo da kvantifikatore interpretiramo supstituciono. Implikacija u suprotnom smeru neće važiti u opštem slučaju. Ona će važiti ako i samo ako svaka naša interpretacija pripisuje svaki objekt našeg domena nekoj individualnoj konstanti. Prostiye rečeno, ako i samo ako svaki objekt našeg domena ima neko ime u našem jeziku. Ako zahtevamo da svi objekti našeg domena budu imenovani, onda se ove dve interpretacije kvantifikatora ne razlikuju suštinski.

Ali šta ćemo imati ako takav jedan dodatni zahtev ne uvedemo? U prvom slučaju ćemo, kako smo gore rekli, imati da je $\forall x\varphi$ istinito ako i samo ako svaki objekt našeg domena zadovoljava φ . U drugom slučaju, $\forall x\varphi$ će biti istinito ako i samo ako svaki *imenovani* objekt našeg domena zadovoljava φ .

Primera radi, ako kvantifikator u našem iskazu „Svi ljudi su smrtni” interpretiramo supstituciono i ako pretpostavimo još da imamo svega tri imena (individualne konstante) u našem jeziku – Petar, Milica i Marija – onda će $\forall xFx$ da bude istinito ako i samo ako su iskazi $F(\text{Petar})$, $F(\text{Milica})$ i $F(\text{Marija})$ svi istiniti.

Vidimo da bi, sa filozofskog stanovišta, razlika između ovih interpretacija kvantifikatora mogla da bude zanimljiva u pogledu ontoloških obaveza naših teorija i jezika na kojima su te teorije izražene. Standardna interpretacija kvantifikatora pretpostavlja da postoji jedan neprazan domen objekata o kojima govormo i preko kojih onda možemo da kvantifikujemo. Mogli bismo reći da se ta standardna interpretacija sasvim prirodno oslanja na jednu realističku ontologiju, gde domen našeg govora čine neki postojeći entiteti.

Sa druge strane, supstitucionna interpretacija kvantifikatora se na domen objekata ne oslanja direktno, stavljajući akcenat pre na korektne supstitucije koje možemo primeniti unutar našeg jezika, kao i na istinosne vrednosti tako dobijenih supstitucionih instanci. Ovaj oslonac u jeziku i operacijama koje unutar jezika primenjujemo čini supstitucionu intepretaciju kvantifikatora sasvim bliskom nominalizmu. Objekti nisu presudni, ono što je važno jeste lingvistički materijal kojim se služimo da o svetu govorimo – kakvi god objekti taj svet sačinjavali.

Sada bi trebalo da bude jasnije zašto Kvajново standardno, objektualno razumevanje kvantifikatora traži da, u slučaju iskaznih stavova, kvantifikujemo preko konteksta koji su referencijalno prozirni. Kada tvrdimo da $\exists xFx$, to znači da postoji neki konkretan objekt iz našeg domena koji zadovoljava svojstvo Fx . Recimo, da postoji neka konkretna individua za koju Ralf veruje da je špijun – recimo Ortkat. Referencijalna neprozirnost koja se u tim slučajevima javlja dovodi u pitanje jasnu referencijalnu vezu sa konkretnim objektima našeg domena kvantifikacije.

Sa druge strane, ako kvantifikatore tumačimo supstituciono, onda će, kao što smo videli gore, $\exists xFx$ da bude istinito ako postoji neki izraz, konstanta ili zatvoren term, koji nakon supstitucije umesto x u Fx čini to tvrđenje istinitim. Međutim, po Kvajnovom mišljenju, ovo će u slučajevima iskaznih stavova naša pripisivanja pojedinačnih verovanja činiti suviše slabim i nezanimljivim. To je zato što ako kvantifikatore unutar iskaznih stavova, kao što je onaj iz prethodnog pasusa, interpretiramo susptituciono, onda ne zahtevamo da naš subjekt verovanja ima neku konkretnu individuu na umu kao predmet svog verovanja.

I pored svih teškoća sa kojima se kvantifikovanje preko konteksta verovanja suočava, Kvajn ipak smatra da je ovaj

jezički mehanizam nešto čega bismo teško smeli da se odrekemo. Radi se o tome da je ono tako duboko ukorenjeno u jeziku da bismo bili na velikom gubitku ako bismo ga prosto odatle uklonili zbog problema koje sa sobom nosi. Kvajn će pokušati da ovaj mehanizam, koliko je to moguće, ekstenzionalizuje i da tako sačuva važne principe na kojima funkcionisanje našeg jezika počiva. Tako se čuva koherentnost naše jezičke upotrebe.

Sve u svemu, pošto je kvantifikovanje u kontekstima verovanja neizbežno, a kvantifikovanje preko konteksta koji su referencijalno neprozirni besmisleno, morali bismo da nađemo način da odgovarajuće iskaze interpretiramo tako da se u njima naši kvantifikatori odnose samo na one njihove delove koji su referencijalno neproblematični.

Ako glagol „veruje” razumemo kao nedvosmislen i pripišemo mu notacioni smisao o kojem smo govorili gore, onda bismo mogli da ga posmatramo kao binarnu relaciju između subjekta verovanja i odgovarajuće intenzije, ili kao ternarnu relaciju između subjekta verovanja, odgovarajuće intenzije i objekta verovanja. Poslužićemo se Kvajnovim primerom da bismo to ilustrovali. Posmatrajmo rečenicu

5. Ralf veruje da je Ortkat špijun.

Po Kvajnovom mišljenju, na osnovu ove rečenice, služeći se pravilom „eksportacije”, mogli bismo da zaključimo:

6. Ralf veruje $z(z$ je špijun) za Ortkata.

Ovde imamo primer, kako to Kvajn kaže, jedne intenzije ili svojstva prvog stepena. On ih naime označava tako što izrazu sa slobodnom promenljivom prefiksira tu promenljivu (ili više njih, u slučaju intenzija višeg stepena); shodno

tome, $z(z$ je špijun) možemo da shvatimo kao svojstvo *biti špijun*.

Kao što vidimo umesto problematične kvantifikacije preko konteksta koji su referencijalno neprozirni, kao u 2., Kvajn nudi sledeću analizu, koja nije u tom pogledu problematična:

7. $\exists x(\text{Ralf veruje } z(z \text{ je špijun}) \text{ za } x)$.

Vratimo se sada za trenutak na Kvajново pravilo eksportacije²³ i pokušajmo da ga primenimo na rečenicu 3. i sledeću rečenicu (koju ćemo zajedno sa Kvajnom smatrati istinitom, ali moramo da vodimo računa o razlici između nje i rečenice 4.)

8. Ralf veruje da čovek kojeg je video na plaži nije špijun.

Kada to učinimo dobićemo:

9. Ralf veruje $z(z$ je špijun) za čoveka sa braon šeširom,

10. Ralf veruje $z(z$ nije špijun) za čoveka kojeg je video na plaži.

Ali, sada možemo da primetimo nekoliko stvari. Prvo, čovek sa braon šeširom kao i čovek kojeg je Ralf video na plaži jeste jedna te ista osoba, tj. Ortkat. Osim toga, izrazi „čovek sa braon šeširom“ i „čovek kojeg je video na plaži“ imaju referencijalno neproblematična javljanja u 9. i 10. Imajući to u vidu, mogli bismo da zaključimo da:

11. Ralf veruje $z(z$ je špijun) za Ortkata,

²³ Više o ovom pravilu zaključivanja, njegovoj korektnosti kao i idejama kako bi neke od poteškoća Kvajnovе pozicije mogle da se prevaziđu, može da se nađe u Kaplanovom (David Kaplan) radu: Kaplan D. „Quantifying In“, *Synthese*, Vol. 19, no. 1/2, 1968, pp. 178–214.

12. Ralf veruje $z(z \text{ nije špijun})$ za Ortkata.

Ako glagol „veruje“ razumemo na ovakav način (takav smisao verovanja Kvajn zove *prozirnim*), onda bismo mogli reći da Ralf veruje za Ortkata da on jeste, kao i da nije špijun. Ovakvo jedno verovanje je sasvim blizu tome da Ralf veruje $z(z \text{ jeste špijun} \wedge z \text{ nije špijun})$ za Ortkata, što je naravno inkonzistentno.

Ovo, ipak, nije jedina problematična posledica *prozirnih verovanja*, kako ih Kvajn naziva. Pošto u kontekstima takvih verovanja imamo da subjekt poseduje neko verovanje o objektu x , kakvim god opisom da se na taj objekt x referira, teško da bismo mogli da kažemo da ovakva verovanja mogu da posluže kao dobar oslonac da bismo nešto zaključili o njihovom saznajnom sadržaju. Primera radi, ako Tom (prozirno) veruje za Cicerona da je denuncirao Katilinu, iz toga ne bismo mogli da zaključimo da bi Tom iskreno prihvatio rečenicu

13. Ciceron je denuncirao Katilinu.

zato što je moguće da Tom prosto ne raspolaže imenom koje referira na Cicerona a da i dalje za njega veruje da je denuncirao Katilinu.

Još dve takve posledice bi bile da svako ko ima makar jedno istinito verovanje, ujedno ima i *sva* istinita verovanja; slično tome, svako ko ima makar jedno lažno verovanje, ujedno ima i *sva* lažna verovanja. Takođe, ako neko ima makar jedno istinito i makar jedno lažno verovanje, onda ta osoba ima *svako* verovanje.

Ovde možemo da vidimo kako prozirnna verovanja, koja sa sobom nose kontekste koji su referencijalno prozirni i zato dopuštaju korektnu primenu principa supstitucije identičnih, dovode do toga da ma koja dva izraza koji poseduju

istu referenciju ili ekstenziju mogu uzajamno da zamene mesta unutar nekog takvog konteksta. Recimo, ako verujem da σ , gde je σ proizvoljna rečenica, onda isto tako verujem da τ , gde je τ ma koja rečenica koja ima istinosnu vrednost kao i σ ; drugim rečima, ekstenzija ovih rečenica, njihova istinosna vrednost je ista, pa bismo mogli zameniti jednu drugom.

Ekstenzionalnost i njoj srodni principi za koje se Kvajn svesrdno zalagao imaju mnogo toga što ih preporučuje. Oni nam pomažu da našu analizu učinimo jasnijom, da razvejemo mnoge naizgled nepremostive probleme teorije značenja, kao i da one koji preostanu pokušamo da rasvetlimo sredstvima kojima bolje vladamo. Ekstenzionalnost, međutim, kao i analize koje na njoj počivaju, ima svoju cenu. Koliko smo od te cene spremni da platimo često će zavisiti od toga koliko smo posvećeni unapređenju naših ekstenzionalnih alata – poslu kojem je Kvajn ostao predan do kraja svoje filozofske karijere.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Ayer A. J. *Language, Truth and Logic*, Dover, New York, 1952.
- [2] Ayer A. J. *Central Questions of Philosophy*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1973.
- [3] Bar-Am N. „Extensionalism in Context”, *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 42, no. 4, 2012, pp. 543–560.
- [4] Barcan R. „A Functional Calculus of First Order Based on Strict implication”, *The Journal of Symbolic Logic*, Vol. 11, no. 1, 1946, pp. 1–16.
- [5] Boole G. *An Investigation of the Laws of Thought On Which Are Founded the Mathematical Theories of Logic and Probabilities*, Walton and Maberly, London, 1854.
- [6] Božić M. & Došen K. „Models for Normal Intuitionistic Modal Logics”, *Studia Logica*, Vol. 43, no. 3, 1984, pp. 217–245.
- [7] Burge T. *Truth, Thought, Reason: Essays on Frege*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- [8] Burgess J. „Quinus ab omni naevo vindicatus”, in *Mathematics, Models and Modality: Selected Philosophical Essays*, Cambridge University Press, New York, 2008, pp. 203–235.

- [9] Burgess J. „Quine’s Philosophy of Logic and Mathematics” in: *A Companion to W. V. O. Quine*, Lepore E. & Harman G., eds., Wiley, London, 2013, pp. 279–295.
- [10] Carnap R. „Modalities and Quantification”, *The Journal of Symbolic Logic*, Vol. 11, no. 2, 1946, pp. 33–64.
- [11] Carnap R. „Intellectual Autobiography” in: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, Schillp P. A., ed., Open Court, La Salle, 1963, pp. 3–84.
- [12] Carnap R. „Empiricism, Semantics, Ontology”, *Revue Internationale De Philosophie*, Vol. 4, no. 11, 1950, pp. 20–40.
- [13] Carnap R. *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*, University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- [14] Carnap R. *The Logical Structure of the World and Pseudoproblems in Philosophy*, George R. A., trans., Open Court, La Salle, 2005.
- [15] Carnap R. *The Logical Syntax of Language*, Smeathon A., trans., Brace Harcourt, New York, 1937.
- [16] Carnap R. „Replies and Systematic Expositions” in: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, Schillp P. A., ed., Open Court, La Salle, 1963, pp. 859–1013.
- [17] Church A. *Introduction to Mathematical Logic, Volume I*, Princeton University Press, Princeton, 1956.
- [18] Currie G. *The Nature of Fiction*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

- [19] Davidson D. „The Method of Extension and Intension” in: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, Schilpp P. A., ed., Open Court, La Salle, 1963, pp. 311–349.
- [20] Donner W. & Fumerton R. *Mill*, Blackwell, London, 2009.
- [21] Dummett M. *The interpretation of Frege’s philosophy*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1981.
- [22] Frege G. *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*, Louis Nebert, Halle, 1879.
- [23] Frege G. „Function and Concept” in: *The Frege Reader*, Beaney, M., ed., Blackwell, Oxford, 1997, pp. 130–148.
- [24] Frege G. „On Concept and Object” in: *The Frege Reader*, Beaney, M., ed., Blackwell, Oxford, 1997, pp. 181–193.
- [25] Frege G. *Conceptual Notation, and Related Articles*, Bynum T. W., ed. & trans., Clarendon, Oxford, 1972.
- [26] Frege G. „Logic in Mathematics” in: *Gottlob Frege - Posthumous Writings*, Hermes H., Kambartel F. & Kaulbach F., eds., Blackwell, Oxford, 1979, pp. 203–250.
- [27] Frege G. „On the Foundations of Geometry: First Series” in: *Collected Papers on Mathematics, Logic and Philosophy*, McGuinness B., ed., Blackwell, Oxford, 1984, pp. 273–284.
- [28] Frege G. „On Sinn and Bedeutung” in: *The Frege Reader*, Beaney, M., ed., Blackwell, Oxford, 1997, pp. 151–171.

- [29] Frege G. „Letter to Jourdain, Jan. 1914” in: *The Frege Reader*, Beaney, M., ed., Blackwell, Oxford, 1997, pp. 319–321.
- [30] Goldblatt R. „Mathematical Modal Logic: A View of Its Evolution”, *Journal of Applied Logic*, Vol. 1, no. 5/6, 2003, pp. 309–392.
- [31] Goldfarb W. „Logic in the Twenties: The Nature of the Quantifier”, *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 44, no. 3, 1979, pp. 351–368.
- [32] Isaacson D. „Quine and Logical Positivism” in: *Cambridge Companion to Quine*, Gibson R. F., ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 214–269.
- [33] Jacqueline D. *Logic and How it Gets That Way*, Taylor and Francis, London, 2014.
- [34] Kant I. *Kritika čistog uma*, Popović N. M., prev., Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1932.
- [35] Kaplan D. „Quantifying In”, *Synthese*, Vol. 19, no. 1/2, 1968, pp. 178–214.
- [36] Kneale W. & Kneale M. *The Development of Logic*, Oxford University Press, Oxford, 1962.
- [37] Leibniz G. W. *Die Philosophischen Schriften von G. W. Leibniz*, Band VII, „Scientia Generalis. Characteristica”, Gerhardt K. I., Ed., Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1980.
- [38] Meinong A. „Über Gegenstandstheorie” In: *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*, Meinong A., Ed., Verlag von Johann Ambrosius Barth,

- Leipzig, 1904. Prevod na engleski jezik: Meinong A. „The Theory of Objects” in: *Realism and the Background of Phenomenology*, Chisholm R., ed., Free Press: Glencoe, Illinois, 1960.
- [39] Mill J. S. *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive – Being a Connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- [40] Neale W. *Descriptions*, The MIT Press, Cambridge (MA), 1990.
- [41] Pavković A. & Lazović Ž, prir., *Ogledi o jeziku i značenju*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1992.
- [42] Peregrin J. „Extensional vs. Intensional Logic” in: *Philosophy of Logic*, Jacquette D., Gabbay, D., Thagard, P. and Woods, J., eds., North Holland, Amsterdam, 2007, pp. 913–942.
- [43] Pearse D. *The False Prison – A Study of the Development of Wittgenstein’s Philosophy, Volume 1*, Clarendon Press, Oxford, 1987.
- [44] Quine W. V. „Notes on Existence and Necessity”, *The Journal of Philosophy*, Vol. 40, no. 5, 1943, pp. 113–127.
- [45] Quine W. V. „Two Dogmas of Empiricism”, in: *From a Logical Point of View*, 2nd revised edition, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1980, pp. 20–46.
- [46] Quine W. V. „Quantifiers and Propositional Attitudes”, *The Journal of Philosophy*, Vol. 53, no. 5, 1956, pp. 177–187.

- [47] Quine W. V. *Word and Object*, The MIT Press, Cambridge (MA), 1960.
- [48] Quine W. V. *The Ways of Paradox and Other Essays*, revised and enlarged edition, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1976.
- [49] Quine W. V. „Reference and Modality“ in: *From a Logical Point of View*, 2nd revised edition, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1980, pp. 139–159.
- [50] Quine W. V. „Reply to Geoffrey Hellman“ in: *The Philosophy of W. V. Quine*, Schilpp P. A. & Hahn L. E., eds., Open Court, La Salle, 1986, pp. 206–208.
- [51] Quine W. V. *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, Føllesdal D. & Quine D., eds., Harvard University Press, Harvard, 2008.
- [52] Russell B. „On Denoting“ in: *Logic and Knowledge, Essays 1901-1950*, Marsh R., ed., Capricorn Books, New York, 1971, pp. 39–56.
- [53] Russell B. „The Philosophy of Logical Atomism“ in: *Logic and Knowledge, Essays 1901-1950*, Marsh R., ed., Capricorn Books, New York, 1971, pp. 175–282.
- [54] Russell B. *Introduction to Mathematical Philosophy*, 2nd edition, George, Allen & Unwin, London, 1920.
- [55] Russell B. „Logical Atomism“ in: *Logic and Knowledge, Essays 1901-1950*, Marsh R., ed., Capricorn Books, New York, 1971, pp.321–324.
- [56] Russell B. *The Principles of Mathematics*, George, Allan & Unwin, London, 1972.

- [57] Russell B. *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*, Routledge, New York, 1992.
- [58] Russell B. & Whitehead A. N. *Principia Mathematica to *56*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- [59] Schwartz S. „Mill on Names” in: *Mill’s A System of Logic – Critical Appraisals*, Routledge, New York, 2014, pp. 44–62.
- [60] Smullyan A. „Review of Quine’s ‘The Problem of Interpreting Modal Logic’”, *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 12, no. 4, 1947, 139–141.
- [61] Smullyan A. „Modality and Description”, *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 13, no. 1, 1948, pp. 31–37.
- [62] Wittgenstein L. *Tractatus Logico-Philosophicus*, Pears D. F. & McGuinness B. F., trans., Routledge & Kegan Paul, London, 1974.
- [63] Zorić A. „Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama”, *Theoria*, Vol. 55, br. 4, 2012, str. 39–67.
- [64] Zorić A. „Izazovi Kvajnovom naturalizmu”, *Theoria*, Vol. 56, br. 3, 2013, str. 79–91.
- [65] Zorić A. „O razlici između Dijemove i Kvajнове holiističke teze”, *Filozofija i društvo*, Vol. 25, br. 1, 2014, str. 193–207.
- [66] Zorić A. „Kvajnova bihejvioristička teorija jezika”, *Theoria*, Vol. 57, br. 1, 2014, str. 19–36.
- [67] Zorić A. „Tri Kvajнове neodređenosti”, *Theoria*, Vol. 59, br. 4, 2016, str. 5–22.

Izdavač
Institut za filozofiju
Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet

Za izdavača
Nenad Cekić

Recenzenti
Živan Lazović
Jelena Mijić
Aleksandra Vučković

Štampa
Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
100 CD

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

165(0.034.2)
81'37:165(0.034.2)

Zorić, Aleksandra, 1978 –

Zagonetke referencije [Elektronski izvor] / Aleksandra Zorić. -
Beograd : Filozofski fakultet, Institut za filozofiju, 2024 (Beograd
: Službeni glasnik). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM); 12
cm

Sistemske zahteve: Nisu navedeni. - Nasl. sa naslovne strane
dokumenta. - Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference uz
tekst. - Bibliografija.

ISBN 978-86-6427-322-0

a) Filozofija jezika b) Teorija značenja c) Semantika

COBISS.SR-ID 152477705

